

Toimetuse

K. Alasi
T. Erelt
A. Ilus
T. Kiisverk
V. Saarmets
H. Saluäär
E. Silvet (peatoimetaja)
A. Vettik (tegevtoimetaja)
K. Vilms

Toimetuse aadress

Tõnismägi 8
10119 Tallinn
Tel 693 5117

Väljaandja

Kirjastus Juura
Pärnu mnt 67A
10134 Tallinn
Tel 641 8519
Faks 641 8544
juura@juura.com
www.juura.com

Trükk

ETPV Trükikoja AS

ISSN 1406-7374

SISUKORD

Toimus XII õiguskeelepäev 3

E. Silvet, A. Vettik. Kümme aastat Õiguskeelt 4

KEELEPOLIITIKA

S. Vare. Eesti keelest vene koolis. Probleeme ja põhjendusi 9

ÕIGUSNORM JA KEEL

T. Greenbaum. Õigusnormi imperatiivsuse keeleline väljendus 23

E. Riikoja. Käskimise laad. Käsk ja käsklause 26

KEELE- JA TÕLKENÕUANNET

S. Mäearu. Mida EKI keelenõuandest küsitakse (2) 32

H. Saluäär. Õigustõlke tööühma koosolekult 42

A. Albi, J. Laffranque. Asutati Eesti Juristide Liidu Euroopa Õiguse Ühendus 45

Uusi seadusnimetuste lühendeid 48

TOIMUS XII ÕIGUSKEELEPÄEV

8. detsembril 2004 toimus Rahvusraamatukogu konverentsisaalis järjekordne, XII õiguskeelepäev teemal „Eesti õiguskeel Euroopa Liidus“. Korraldajateks olid Justiitsministeerium, Juristide Liit ja õiguskeelekeskus.

Kuulati ära kuus ettekannet.

Kõigepealt said sõna meie vabariigist Euroopa Liidu Nõukokku, Euroopa Komisjoni ja Euroopa Kohtusse tööle siirdunud juristid, kes tegelevad tõlkimise ja toimetamisega.

Esimesena kõneles **Reet Jaagus** juristi-lingvisti tööst Euroopa Liidu Nõukogu juures. Teine ettekanne oli **Eve Randverelt**, kes rääkis õiguskeeleküsimumustest Euroopa Komisjoni õigus-toimetaja töös. Kolmanda, **Maret Liivaku** ettekande teema oli Euroopa Kohtu dokumentide tõlkimine eesti keelde.

Päeva teisel poolel sai sõna Soome Vabariigi Justiitsministeeriumi esindaja **Arno Liukko**, kes tutvustas Soome Vabariigi õiguskeelealaseid kogemusi enne ja pärast Euroopa Liiduga ühinemist. Seda, missugune peab olema selge eestikeelne Euroopa Liidu õigusakt, analüüsis **Karmen Vilms** Justiitsministeeriumist.

Kõikide nimetatud ettekannete tekstid ilmuvad Õiguskeele järgmises numbris.

Päeva lõpul tähistati pidulikult kümne aasta möödumist ajakirja Õiguskeel väljaandmise algusest. Ülevaatega Õiguskeelest kui õiguskeelealase teabe levitajast esines ajakirja tegevtoimetaja **Aime Vettik**.

Päev oli osavõtjaterohke (registreerunuid oli 187), huvi probleemide vastu elav.

KÜMMET AASTAT ÕIGUSKEELT¹

Õiguskeel ilmub aastast 1995, igal aastal viis numbrit. Käesolev number on 50., mistõttu on asjakohane teha kokkuvõtteid.

Õiguskeel on olnud keelealase mõttevahetuse peamine korraldaja ja keeleteabe levitaja. Viis aastat (1995–1999) oli Õiguskeele väljaandjaks Vabariigi Valitsuse õigusterminoloogiakomisjon. Seal avaldati kirjutisi komisjonis arutatud teemade kohta ja tehti teatavaks komisjoni otsused. Komisjoni tegevuse lõppemise järel (aastail 2000–2004) andis Õiguskeelt välja Justiitsministeerium. Järgmisest aastast on ajakirja väljaandmine õiguskeelekeskuse ülesanne.

Väljaandjate vahetus ei ole oluliselt mõjutanud ajakirjas avaldatu temaatikat ja suunitlust. Sisulise järjekstuse on taganud suhteliselt iseseisvana tegutsenud toimetuse, mille tegev- ja vastutav toimetaja on oma kohal püsinud ajakirja asutamisest tänaseni. Toimetuse on pidanud oma ülesandeks tugevdada juristide ja lingvistide koostööd ning tihendada teadlaste ja pedagoogide sidemeid õigusloomes osalejate ning õigustekstide koostajate, toimetajate ja tõlkijatega. See on kajastunud toimetuse ja kaastöötajate koosseisus, avaldatud kirjutiste suunitluses ning ka lugejaskonna struktuuris.

Ajakirjas on avaldatud teoreetilisi arutelusid ning ülevaateid õiguskeelt käsitlevatest teadustöödest, on korraldatud mõttevahetusi, analüüsitud õigusaktide keelekasutust ja antud keelenõu.² Et materjal oleks paremini orienteeruda, hakati seda jaotama rubriikidesse. Üld- ja oskuskeelt käsitlevatele kirjutistele lisaks hakati tegelema ka tõlkeprobleemidega, juurde tuli keelepoliitika, pilguheit naaberriikidele ja õiguskeele ajalukku.

Õiguskeeles avaldatu põhjal on iseseisvat elu alustanud mitu keeleraamatut. Aastatel 1995–1999 ilmunud kirjutistest on koostatud temaatiline valimik „Õigus ja keel“. Praegu on koostamisel samasugune valimik aastatel 2000–2004 avaldatust. Õiguskeeles ilmunud materjali on kasutatud „Ametniku keelekäsiraamatu“ ettevalmistamisel ning eesti keele arengu strateegia õiguse ja halduse keelt käsitleva osa koostamisel. Eraldi brošüürina on ilmunud Aime Vettiku ja Rein Kulli uurimus pealkirjaga „Tagasivaade õigussõnavara kujunemisloole (1920–1940)“.

Õiguskeel on avaldanud kaks magistritööd: Aaro Mõttuse „Seaduse sõnastamine ja terminoloogia“ ning Piret Mõistliku „Isikunimi ja selle õiguslik reguleerimine“. Omamoodi klassikaks on saanud Henn Saari rohket tsiteerimist leidnud käsitlus nimedest ja nimetustest ning tema nimeprobleemide lahendusjuhiseid.

Üldse on Õiguskeeles ilmunud ligi 400 kirjutist 126 autorilt.

¹ XII õiguskeelepäeva ettekanne.

² Aastatel 1995–2003 ilmunud kirjutiste koondsisukord on ilmunud Õiguskeeles nr 1/2004.

Missugused on olnud ajakirja taotlused, tema ideoloogia?

Eesti keel on rikka sõnavaraga ja hästi korrastatud grammatikaga kirjakeel, mis võib olla tundlikuks tööriistaks nii kõrgkirjanduse loojate kui ka teaduste ja seaduste tegijate käes. Paraku tundub, et viimasel ajal on eesti keele perspektiivikuses kahtlema hakatud. Mitmes Õiguskeele kirjutises on väljendatud sellise suhtumise pärast muret. Rõhutatakse õigete hoiakute kujundamise vajadust. Suunda andvaks võib pidada president Lennart Meri 21. oktoobril 1999 Helsingi ülikoolis peetud loengul öeldut: „Kui me nüüd küsime, kas meie väikekeeltele võiks tulevikku olla, ei ole sellele kuigi keeruline vastata. Meie keeltele on tulevikku vaid siis, kui meie, nende kõnelejad, seda soovime.“³

Või tsiteerigem teenekat keelemeest, Õiguskeele toimetuse liiget Rein Kulli, kes on ütelnud järgmist: „Meil peaks olema rohkem eneseväarikust, et oma keelest kui meie identiteedi kandjast rohkem hoolida ja selle nimel ühiselt tegutseda. Sihiks tuleb seada haritlaskonna korralik emakeeleoskus.“⁴

Keelekorraldaja Tiiu Erelt ütles 27. juunil 2000. aastal Johannes Voldemar Veski päeval: „Praegu on väga oluline eestikeelse haritlaskonna üldhäälestus – et oleks keelest hoolivaid eriteadlasi kõigil teadus- ja tegevusaladel, et neil oleks usaldus eesti keele vastu. See tähendab teadmist ja usku, et eesti keel suudab kõige tarviliku väljendamisega toime tulla. Kui see mõnikord korda ei lähe, siis pole viga keeles, vaid selles, et keelekasutajad pole vahel oskajad.“⁵

Ajakiri on püüdnud neid põhimõtteid silmas pidada.

Suure teemavaldkonna moodustavad arvamused õigustekstide täpsuse ja arusaadavuse kohta.

Meie seaduste sõnastuses on veel küllaltki palju saamatust ja ebakohast rutiini. Kümnenal õiguskeelepäeval tõdes keeleteadlane Inga Kukk Krista Kerge uuringule toetudes, et õigustekstid koormavad lugeja lühimälu pikkade täiendifraaside või üksteisesse paigutatud lausetega, mida ei ole võimalik mõista enne, kui jõutakse põhisõnani. Eesti õigusaktide laused on keskmiselt kaks korda pikemad ja süntaktiliselt kolm korda keerukamad kui ajakirjandus- ja teadustekstide laused ning neli korda pikemad ja keerukamad igapäevasuhtluses kasutatavatest lausetest. Nii seaduste kui ka alamaktide keele nominalisatsiooni tase on kaks korda kõrgem kui teadustekstidel, neli korda kõrgem kui ajakirjanduskeelil ning koguni kaheksa korda kõrgem kui igapäevasel meilisuhthusel.⁶

³ Õiguskeel 2000, nr 1, lk 9.

⁴ Õiguskeel 2000, nr 4, lk 35.

⁵ Õiguskeel 2000, nr 4, lk 8.

⁶ Õiguskeel 2002, nr 5, lk 17.

Kaheksandal õiguskeelepäeval märkis Riigikogu õiguskomisjoni tolaegne esimees Jüri Adams: „On olnud eelnõusid, millel on võõrapärane lauseehitus. Tavaliselt on tegemist halba tõlkemalli jälgendava inglise-, vahel ka saksapärase tekstiga. Sellest arusaamiseks tuleb eelnõu kohati mõttes inglise või saksa keelde tagasi tõlkida.“⁷

Akadeemik Uno Mereste, kes osales aastaid Riigikogu töös, on osutanud seitsmele olulisele seaduste sõnastamise puudusele. Esimesel õiguskeelepäeval peetud ettekandes juhtis ta tähelepanu sellele, et mõiste *õiguskeel* hõlmab vähemalt kaht oluliselt erinevate funktsioonidega allkeelt – õigusteaduse ja seaduse keelt. Juristide püüded sõnastada seadusi üliranges õigusteaduse keeles teeb need juurahariduseta inimesele raskesti arusaadavaks.⁸

Keelemees Uno Liivaku on selle probleemi sõnastanud järgmiselt: „Õigusteaduse keelele laienevad kõik teaduskeele nõuded ja iseärasused. Teine lugu on õigusaktide ja dokumentide keelega. Siin toimivad kaks vastasmõjurit: täpsus- ja teaduslikkuse nõue ning üldarusaadavuse nõue. See tähendab alalist laveerimist Skylla ja Charybdise vahel, nii et kumbki koletis saaki saaks.“⁹

Probleemi aktuaalsust näitab seegi asjaolu, et õigustekstide raskepärasuse üle vaieldakse ka mujal. Hamburgi ülikooli eesti soost keeleprofessor Els Oksaar iseloomustab olukorda Saksamaal temale omase ilmekusega järgmiselt: „Üle 2000 aasta tagasi laskis Sürakuusa hirmuvalitseja Dionysios riputada seadused nii kõrgele, et ükski kodanik ei saanud neid lugeda. Tänapäeva Saksamaal võib iga kodanik, kui ta seda tahab, lugeda kõiki seadusi. Paistab aga, et Dionysiose aegadest on olukord mõnes mõttes vähe muutunud. Tekib küsimus, kas ei ole paljud seadused abstraktsiooni ja mõistete redelil ka praegu liiga kõrgele riputatud. Vastus on jaatav.“¹⁰ Probleemi lahendamise juhisenähtis ta oma artikli motoks Albert Einsteini soovitus: „Make everything as simple as possible, but not simpler!“¹¹ Meil on seaduste üldarusaadavuse üle peetud mõttevahetuses jõutud samadele seisukohtadele.

Palju vastakaid seisukohti põhjustava valdkonnana on ajakirjas käsitletud õigusterminoloogiat ja terminoloogiatöö suunamist. Õigusterminoloogia on ala, kus juristide ja lingvistide koostöö annab õige korraldamise puhul häid tulemusi. See on ala, kus otsustajaks on jurist ja nõuandjaks lingvist. Oma rolli valesi mõistmine võib aga kergesti viia arusaamatuseni.

Professor Jaan Sootak on seda kirjeldanud nii: „On vaja ära tunda, kus tekst on keeleteoimendamisele avatud ja vajab keelelist parandamist, kus aga on tegemist tõeliselt erialase terminoloogiaga ja toimetamisel tuleb olla ettevaatlik.“¹²

⁷ Õiguskeel 2001, nr 1, lk 10.

⁸ Õiguskeel 1995, nr 5, lk 15.

⁹ Õiguskeel 1996, nr 3, lk 6.

¹⁰ Õiguskeel 2002, nr 1, lk 4.

¹¹ Tehke asi nii lihtsaks kui võimalik, aga ärge lihtsustage.

¹² Õiguskeel 2000, nr 4, lk 5.

Õiguskeele toimetus on lähtunud järgmistest, Tiiu Erelti esitatud seisukohtadest: „Terminoloogia alal täiendavad valdkonna- ja keelespetsialist koos tegutsedes teineteist, aidates üle saada kummagi erialasest piirastusest. Terminoloogias tegevale keeleteadlasele seletatakse erialaseid asju ning tema seletab selle põhjal eesti keele võimalusi. Kumbki pool aktsepteerib teise teadmisi. Kokkupuuted oskuskeelega on kasulikud igale tänapäeva keele uurijale ja vastupidi – eriteadlased on leidnud, et keelelise külje läbimõtlemine avardab ka nende erialast mõtlemist.“¹³

Edasi konkreetsetest teemadest ja autoritest. Alustagem üldisematest teemadest.

Oskuskeeleloome põhitõdesid on käsitlenud Uno Mereste, Tiiu Erelt ja Rein Kull. Seaduse arusaadavuse üle on mõtteid vahetanud Uno Mereste, Maret Maripuu ja Jaan Sootak. Eesti keele strateegiast lähtudes on keele- ja terminoloogiakorraldust käsitlenud Inga Kukk. Krista Kerge on kirjutanud keelenormi tänapäevasest olemusest ja õiguskeele õpetamisest. Õiguskeelehoolet Soomes, Saksamaal, Lätis ja Leedus on käsitlenud Jussi Kallio, Els Oksaar, Juris Gromovs ja Regina Narutiene. Eesti õiguskeele ajalugu on käsitlenud Rein Kull, Aime Vettik ja Mare Onga. Nimekorralduse aktuaalseid probleeme on lahanud Peeter Päll, Marja Kallasmaa ja Henn Saari, nimekorralduse ajalugu Piret Mõistlik ja Kairit Henno. Keeletehnoloogia valdkonda kuuluvast kõnesünteesist on kirjutanud Meelis Mihkla, kõnetuvastusest Einar Meister.

Rubriigis „Terminoloogiaprobleeme“ on avaldatud nii lingvistide kui ka juristide kirjutisi. Üldprobleemidest on kirjutanud Tiiu Erelt, Rein Kull, Erki Silvet ja Henn Saari. Kindla õigusvaldkonna terminite analüüsiks on sõna saanud Heino Siigur (tööõigus), Valter Aasmäe (maaõigus), Erki Silvet (pärimisõigus) ja Jaan Sootak (karistusõigus). Oskussõnade sisu selgitamisega ja mõisteseaduste lahtiharutamise kohta on tegelnud Anno Aedmaa, Peeter Kask, Rein Kull, Uno Liivaku, Virgo Saarmets jt.

Keelenõuande rubriigis on käsitletud õigekirja ning sõnavara-, vormi- ja lauseõpetust (Kaia Alasi, Tiiu Erelt, Krista Kerge, Uno Liivaku, Peep Nemvalts, Sirje Mäearu, Elli Riikoja, Reet Kasik, Helle Metslang jt). On toimunud mõttevahetus seaduse pealkirja vormistuse üle.¹⁴

Tõlkimise rubriigis avaldatu on jäänud tagasihoidlikumaks, kui oleks olnud vaja. Väideldud on tõlkimise põhimõtete üle.¹⁵ Sõna on võetud segaste tõlgete ja udutamise kohta (Hille

¹³ Õiguskeel 2000, nr 4, lk 5.

¹⁴ Vt **R. Sõlg** „Kas Seadus või seadus?“, **E. Ingar** „Miks muuta, kui põhjust pole?“ ja **R. Kull** „Samm tagasi“ (kõik ilmunud Õiguskeeles nr 2/2001) ning **A. Vettik** „Tuleb, võib, on soovitatav“ (Õiguskeel nr 3/2004).

¹⁵ Vt **A. Vettik** „Kui maakera sisse on ehitatud teine, suurem maakera“ ja **H. Saluäär** „Jaanalinnust ja lendavast maost ehk Suurest maailmast väikese sees“ (mõlemad ilmunud Õiguskeeles nr 1/2001) ning **K. Ross** „Eesti keel kui tõlge“ (Õiguskeel nr 3/2001).

Saluäär, Heljo Konts) ning antud juhtnõore välislepingute tõlkijatele (Hille Saluäär). Edaspidi tuleb tõlkeprobleemidele oluliselt rohkem tähelepanu pöörata, sest seda nõuab aeg.

Õiguskeel on pakkunud avaldamisvõimalust keelepoliitika asjatundjatele (Mart Rannut, Ilmar Tomusk ja Silvi Vare). On ju nende mured meie kõikide mured, kuid nende hääl on peaaegu kuulmatu.

Konkurentsilt viljakaim autor on olnud Heino Siigur. Temalt on ilmunud 25 lugu. Palju on kirjutanud ka Uno Liivaku, Krista Kerge, Rein Kull ja Uno Mereste.

Tulevikus peab Õiguskeel nii temaatika kui ka suunitluse poolest muutuma. Tuleb hakata enam kirjutama probleemidest, mis vaevavad meie inimesi Brüsselis jm, s.o kõnelema rohkem tõlgetest, tõlke ühtlustamisest. Kuid jätkama peab ka originaalseadusi kimbutavate hädade lahkamist ja keelepoliitika kajastamist.

Väikesest tiraažist hoolimata on Õiguskeel olnud huvilistele kättesaadav. Toimetuse on veendunud, et ajakirja ilmumine peab jätkuma, sest keelt tuleb harida kogu aeg. See töö ei lõpe kunagi. Ajakiri on avatud kõigile, kes keele vastu huvi tunnevad. Kirjutage Õiguskeelele!

ERKI SILVET,
Õiguskeele peatoimetaja
AIME VETTIK,
Õiguskeele tegevtoimetaja

EESTI KEELEST VENE KOOLIS. PROBLEEME JA PÕHJENDUSI

Tulenevalt eesti keele poliitilisest staatusest on riigil kohustus hoolt kanda selle eest, et Eesti püsielanikud valdaksid eesti keelt. Vastasel juhul on häiritud eesti keele toimimine riigikeelena ja takistatud selle kasutamine põhilise suhtlemisvahendina eri rahvusest elanike vahel. Selle saavutamiseks on riigil kasutada üks võimsamaid vahendeid – haridussüsteem, mille kaudu jõuab keeleõpe järjepidevalt kõigi ühiskonnaliikmeteni. Eriti tähtis on kohustuslik põhiharidus, mille abil on võimalik kujundada tervete põlvkondade väärtushinnanguid ja keelehoiakuid ning arendada keeleoskust. Sellest, millised hoiakud ja oskused saab põhiharidusega noor koolist kaasa, oleneb suurel määral ta keeleline käitumine edaspidises elus. Eeskätt riigi hariduspoliitikast ja haldussuutlikkusest oleneb see, kas neid võimalusi soovitakse või osatakse kasutada.

5. augustil 2004 kiitis Vabariigi Valitsus heaks dokumendi nimega “Eesti keele arendamise strateegia (2005–2010)”, mille on koostanud Eesti keelenõukogu. Strateegia eesmärk on luua tingimused, et eesti keel oleks Eesti territooriumil põhiline suhtlemisvahend. Praegu see nii veel ei ole. Et anda pädev ülevaade eesti keele praegusest seisundist, tehti selle arenduskava eeltööde käigus mitmeid uuringuid, sealhulgas haridusvallas. Haridus kuulub strateegias nende viie võtmevaldkonna hulka, mis mõjutavad eesti keele seisundit ja arengut kõige rohkem. Käesoleva artikli autor koostas analüütilise ülevaate eesti keele õpetamise olukorrast vene üldhariduskoolis¹ ja selle materjalil põhineb ka sinne kokkuvõtlik käsitlus. Pea- rõhk on pandud nende põhiküsimuste vaatlusele, mis on seotud keeleõppe riikliku regulatsiooniga.

1. Tagasivaade

Nõukogude võimu aastail muutus Eesti etniline ja keeleline keskkond põhjalikult. Kui Teise maailmasõja lõpuks muutus Eesti peaaegu üherahvuslikuks maaks (eestlaste osatähtsus uuel, vähendatud territooriumil oli 97,3%), siis sõjajärgsetel aastatel sai massilise sisserände tagajärjel endisest rahvusriigist etniliselt ja keeleliselt äärmiselt kirev maa.² 1989. aasta rahvaloenduse andmeil oli eestlaste osakaal vähenenud 61,5%-ni ja muulaste osakaal tõusnud 38,5%-ni.

¹ Eesti keel vene koolis I–III. Käsikiri Haridus- ja Teadusministeeriumis. Kokkuvõttev trükiversioon: S. Vare. Eesti keel vene koolis. Haridus- ja Teadusministeerium – Eesti keelenõukogu. Tallinn 2004.

² K. Katus. Eesti rahvastiku demograafiline areng – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Koostanud ja toimetanud J. Viikberg. Tallinn 1999, lk 129.

Üleliidulisi põhimõtteid järgides kujundati ümber ka Eesti haridussüsteem. 1991. aastal õppis vene keelele üle 36% üldhariduskooli õpilastest. Niisiis sai taasisesiseisvunud Eesti nõukogude aja pärandina kaasa kaks, teineteisest nii keeleliselt kui ka sisuliselt lahus seisvat haridussüsteemi osa. Venekeelsete haridusasutuste õpetajad ja koolijuhid eesti keelt oskama ei pidanud ja kuigi eesti keel kuulus tunnikavasse, ei taganud see õpilastele keele omandamist. Paljud selle aine õpetajate kohad olid vaid formaalselt täidetud, arvestatav osa oli ka täitmata. See oli suletud maailm, kus kehtisid oma seadused ja kus töö toimus üleliiduliste programmide alusel. Nõukogude hariduspoliitika Eestis oli suunatud eestlaste kui vähemusrahvuse kakskeelsuse arendamisele. Enamust esindava venekeelse elanikkonna puhul ei peetud kakskeelsust vajalikuks. Sisserändajaile ettenähtud koolimudel – täielik venekeelne õpetus – oli selle eesmärgi teenistuses. Selline oli üldhariduse olukord Eesti iseseisvuse taastamise ajal 1991. aasta augustis.

Riikliku iseseisvuse taastamisega ennistati eesti keelele riigikeele staatus ja vene keelest sai juriidiliselt üks võõrkeel teiste hulgas (vrd keeleseaduse §-d 1 ja 2). Varasemaga võrreldes kitsenesid vene keele funktsioonid olulisel määral. Iseseisva riigi tingimustes tuli paratamatult ümber korraldada ka haridussüsteem, et tagada muust rahvusest lastele koos üldharidusega eesti keele oskus. Praktiliselt tähendas see alustamist nullilähedases seisust. Et keelelist olukorda riigis normaliseerida, oli vaja lahendada kaks strateegilist eesmärki:

- integreerida vene kool Eesti haridussüsteemi ja taastada ühtluskool;
- kujundada vene kool ümber nii, et vähemuskeelsed lapsed omandaksid kohustusliku üldhariduse jooksul eesti keele, mis toimiks sellisel juhul kogu ühiskonda siduva, kõigile eri rahvusest elanikele mõistetava ühise suhtluskeelena.

See oleks võimaldanud riigil välja tulla keelelisest killustatusest ning tagada ühtlasi vähemuskeelsetele lastele võrdsed võimalused ennast teostada. Viimane aspekt on seotud otseselt keeleliste inimõiguste ja sotsiaalse võrdsuse põhimõttega. See tähendab, et muukeelsele lapsele peab olema tagatud võimalus omandada asukohamaa ametlik keel (riigikeel), mis loob talle enamuskeelsete lastega võrdsed võimalused elus edasi jõuda, end oma võimete kohaselt rakendada. Siit tuleneb riigi ülesanne kohustusliku üldhariduse kaudu seda tagada. **Kõigepealt oli vaja luua eesti keele õpetamise seaduslik alus ja töötada välja strateegiline alusdokument – vähemuskeelsete laste hariduse riiklik kontseptsioon koos tegevuskavaga**, mis määraks kindlaks põhimõtted, eesmärgid ning Eesti oludes sobivad vahendid ja teed, kuidas tagada eesti keele omandamine kohustusliku üldhariduse jooksul. See tähendas nõukogudeaegse vene kooli põhjalikku muutmist. Kooliuuendus nõudis teadmisi ja oskusi, mida polnud, ja mis eriti oluline – uut laadi strateegilist mõtlemist nii seadusandlikul kui ka täideviival tasandil. Eeskuju polnud esialgu kusagilt võtta, kogemustest rääkimata. Lisaraskusi tekitas valdkonna tugev politiseeritus ja sellest tulenev pidev pingeseisund.

2. Venekeelse õppe osakaal

Pärast iseseisvuse taastamist on igal aastal lõpetanud põhikooli üle kahekümne tuhande õpilase, neist kolmandiku jagu vene keeles. Üldjuhul jätkavad vene põhikooli lõpetanud siiani oma õpinguid samuti vene keeles, kas kutseõppeasutuses või gümnaasiumis. Eesti üldharidussüsteem jaguneb endiselt õppekeele järgi kaheks teineteisest keelebarjääriga eraldatud osaks. 2002/2003. õppeaastal õppis vene keeles umbes veerand kõigist Eesti päevakooli õpilastest. Gümnaasiumis oli venekeelse õppe osakaal suurem, ulatudes peaaegu kolmandikuni. Ülevaate õppekeelte kasutamise vahekorrast ja selle muutumisest kolmeteistkümne aasta jooksul annab tabel 1.

Tabel 1. Õpilaste arv õppekeele järgi üldhariduse päevases õppevormis 1990/91–2002/03 (Hariduse ja Tööhõive Seirekeskuse andmete põhjal)

Õppeaasta	Eestis kokku	eesti		vene			
		kokku	% õpil. üldarvust	kokku	% õpil. üldarvust	sh 1. kl	% 1. kl õpil. üldarvust
1990/1991	218 807	138 288	63,20	80 519	36,80	8872	40,64
1991/1992	216 965	137 274	63,27	79 691	36,73	8800	41,01
1992/1993	210 191	137 133	65,24	73 058	34,76	7598	37,09
1993/1994	209 016	138 996	66,50	70 020	33,50	7254	34,04
1994/1995	212 375	142 151	66,93	70 224	33,07	6852	31,21
1995/1996	214 562	145 276	67,71	69 286	32,29	6936	30,28
1996/1997	215 661	148 316	68,77	67 345	31,23	5862	26,67
1997/1998	217 501	151 478	69,64	66 023	30,36	5295	24,90
1998/1999	217 577	153 848	70,71	63 729	29,29	4156	21,93
1999/2000	215 841	154 747	71,69	61 094	28,31	3783	21,53
2000/2001	212 184	154 499	72,81	57 685	27,19	3055	20,15
2001/2002	207 612	153 304	73,84	54 308	26,16	2822	20,40
2002/2003	200 478	150 177	74,91	50 301	25,09	2902	21,75

Eesti ja vene keeles õppijate osakaal eri linnades või maakondades erineb keskmisest oluliselt (vrd tabel 2).

Tabel 2. Vene kooli õpilaste arv ja osakaal maakonniti 2002/2003. õppeaastal (Hariduse ja Tööhõive Seirekeskuse andmete põhjal)

Maakond/linn	Kõik õpilased kokku	Vene kooli õpilased		
		kokku	% vene kooli õpilastest	% õpilaste koguarvust
Eestis kokku	200 478	50 301	100%	25,09
Harjumaa	16 588	3150	6,26	18,99
Tallinn	54 900	22 226	44,19	40,48
Ida-Virumaa	23 137	18 394	35,57	79,00
Tartumaa (Tartu linn)	22 702	2610	5,19	11,50
Pärnumaa (Pärnu linn)	14 528	1242	2,47	8,55
Lääne-Virumaa	11 044	893	1,76	8,09
Valgamaa	5640	812	1,61	14,40
Jõgevamaa	6162	313	0,62	5,08
Läänemaa	4844	236	0,47	4,87
Võrumaa	6629	141	0,28	2,13
Viljandimaa	9236	104	0,21	1,13
Järvamaa	6075	104	0,21	1,70
Põlvamaa	5130	76	0,15	1,48
Raplamaa	5953	–	–	–
Hiumaa	1840	–	–	–
Saaremaa	6070	–	–	–

3. Eesti keele oskuse tase vene üldhariduskoolis

Iseseisvuse taastamisest möödunud aastate jooksul on eesti keele oskus paranenud, kuid edenemine on olnud aeglane. Järeldusi edasimineku kohta võimaldavad teha sotsioloogiliste küsitluste, pedagoogiliste uuringute ja 2000. aasta rahvaloenduse andmed.

„Eesti inimarengu aruanne 1998“ tõstab integratsiooni takistava haridustegurina esile eesti keele õppe ebarahuldavat olukorda venekeelses põhikoolis: „Kuigi võib täheldada positiivseid nihkeid vene õppekeele koolide integreerumisel Eesti haridussüsteemi, on probleem lahendusest kaugel: venekeelne põhikool ei suuda mitmel põhjusel – tagada eesti keele valdamist sel tasemel, et põhikooli lõpetaja võiks jätkata õpinguid mis tahes kesktaasandi õppeasutuses. Edasiõppimine vene õppekeele gümnaasiumis aga ahendab nii või teisiti väljavaateid jätkata õpinguid mis tahes eesti kõrgkoolis”³. Aruandes tõdetakse, et hariduse juhtimise tasandil pole „piisavalt teadvustatud multikultuurilise ühiskonna ole-

³ Eesti inimarengu aruanne 1998. Tallinn 1998, lk 20.

masolu Eestis ega osatud valmistuda mitte-eestlaste iseregulatiivseks suundumuseks panna oma lapsi eesti õppekeelega kooli”.

ed
% õpilaste koguarvust
25,09
18,99
40,48
79,00
11,50
8,55
8,09
14,40
5,08
4,87
2,13
1,13
1,70
1,48
–
–
–

2000. aasta rahvaloenduse andmed⁴ võimaldavad saada üldjoonelise ettekujutuse eesti keele oskusest nii piirkonniti kui ka vanuserühmade kaupa, väljendades elanikkonna keeleoskust inimeste endi hinnangu järgi skaalal *oskan – ei oska*. Küsitlus näitab, et 2000. aasta seisuga elas Eestis 448 235 muukeelset inimest (32,72% elanikkonnast) ja rohkem kui pooled neist – 280 431 inimest ehk 62,56% ei osanud eesti keelt. Teisisõnu tähendab see, et keskmiselt iga viies Eesti elanik (20,47%) ei suuda eesti keeles suhelda. Tallinnas ei osanud riigikeelt 32,02% ehk umbes iga kolmas inimene ja Narvas, kus loenduse andmeil elas kokku 68 680 inimest – neist eesti emakeelega 2,91% (1998) ja muukeelseid 97,09% (66 676) –, oli eesti keele oskajaid kokku vaid 16,26%.

Rahvaloenduse materjal pakub eesti keele oskust käsitlevat teavet vanuserühmade kaupa. See võimaldab teha järeldusi kooliõpilaste eesti keele oskuse ja keeleõppe edukuse kohta (vt tabel 3).

Tabel 3. Muukeelsete elanike eesti keele oskus vanuserühmade kaupa 2000. aasta rahvaloenduse andmeil⁵

Vanus	kokku	eesti keele oskajaid	
		kokku	%
kõik kokku	448 235	167 804	37,44
0–4	14 315	816	5,70
5–9	17 901	4675	26,11
10–14	31 401	14 966	47,20
15–19	32 787	19 438	59,28
20–24	29 774	15 958	53,60
25–29	28 026	12 530	44,71
30–34	26 317	11 091	42,14
35–39	34 628	14 245	41,14
40–44	39 421	15 844	40,19
45–49	38 752	15 297	39,47
50–54	31 721	12 377	39,02
55–59	20 377	6431	31,56
60–64	30 636	8330	27,19
65–69	22 154	5407	24,406
70–74	21 467	5238	24,40
75–79	11 536	3166	27,44
80–84	4436	1181	26,62
85+	2977	517	17,366

⁴ (<http://www.stat.ee/>).

⁵ Tabel on koostatud Statistikaameti andmete põhjal, <http://www.stat.ee/>.

Tabelist selgub, et eesti keele oskajaid on rohkem noorte ja nooremas keskeas inimeste hulgas, kes on omandanud üldhariduse kas osaliselt või täielikult pärast Eesti taasiseseisvumist. Kuid küsitlus näitab sedagi, et hariduse mõju on oodatust väiksem ja arenguruum on veel suur. 15–19-aastastest noortest, kes on üldhariduse omandanud Eesti Vabariigis, oskab eesti keelt vaid 59,28%. Kaks viiendikku lõpetanuist ei valda eesti keelt isegi sel määral, et igapäevaelus toime tulla, rääkimata suutlikkusest eesti keeles edasi õppida või tööturul eestlastega võrdselt konkurentsivõimeline olla.

Inimarengu aruande 2001. aasta raportis juhitakse tähelepanu asjaolule, et ebapiisava eesti keele oskuse tõttu on mitte-eestlastel võrreldes eestlastega suhteliselt väiksem võimalus läbi lüüa⁶. Eriti keeruliseks peetakse Narva teismeliste venelaste olukorda, kes alaväärsuse tõttu ei julge Narvast kaugemale minna ning muutuvad mõnikord agressiivseks. Paremat tulevikku loodetakse siis, kui omandatakse eesti keel ja eestistutakse. Silmas peetakse ka võimalust välismaale elama asuda või Venemaale edasi õppima minna. Sotsiaalteadlased näevad viimati mainitud valikus pigem hädaabinõu ja ajutist lahendust, sest Eestisse tagasi tulles ei ole vene keeles omandatud haridusega midagi peale hakata, kui puudub eesti keele oskus. Aruandes osutatakse (ptk 3), et kõrgharidus üksi ei taga haridusele vastavat töökohata. Et kasutada oma võimeid ja oskusi tippspetsialistina või juhina, peab mitte-eestlasest haritlane oskama väga hästi eesti keelt.⁷ Probleemi ei suuda lahendada ka Eestis pakutav venekeelne kutseharidus, sest kutseharidusega noortel mitte-eestlastel on samuti väga raske tööd leida. Üldkesk- ja kutseharidusega noorte inimeste töötuse risk on eestlastest eakaaslaste omast üle kahe korra suurem⁸.

Phare eesti keele õppe programmi tellimisel tehti 2002. aasta oktoobris ja novembris Emori kompleksuuring, milles uuriti enesehinnangulist keeleoskust täpsema astmestiku alusel sotsiaalsete ja vanuserühmade kaupa. Küsitlusest selgub, et 15–24-aastaste vanuserühm jaguneb eesti keele oskuse alusel järgmiselt⁹:

1) valdab keelt	13%
2) aktiivne keeleoskus	51%
3) passiivne keeleoskus	14%
4) ei oska eesti keelt	23%.

Üldhariduse seisukohalt võib selle rühma omakorda jagada kahte ossa:

- a) 15-aastased noored – põhikooli lõpuklassi õpilased ja vastsed lõpetajad, kes on oma hariduse täies ulatuses saanud viimase 8–9 aasta jooksul Eesti Vabariigis;

⁶ Eesti inimarengu aruanne 2001, ptk 2.5. <http://www.iiss.ee/nhdr/2001/EIA01est.pdf>

⁷ Eesti inimarengu aruanne 2001, ptk 3.

⁸ Eesti inimarengu aruanne 2001, joonis 3.2.

⁹ Muukeelse elanikkonna eesti keele õppe vajadusuuring. Sihtrühma ootused ja eelarvamused uue eksamisüsteemi suhtes. Soovitused kommunikatsiooniprogrammi arendamiseks. Euroopa Liidu Phare eesti keele õppe programm. Oktoober – november 2002, lk 44. http://www.meis.ee/phare/new/ktmp/keeleoppe_aruanne_fin.pdf.

- b) 16–24-aastased noored, kellest üks osa on pärast Eesti iseseisvuse taastamist omandanud kogu oma põhihariduse, teine osa aga kogu gümnaasiumihariduse ja suuremas või vähemas ulatuses ka põhihariduse.

Uuring näitab, et vene õppekeelega üldhariduskool kui Eesti riikliku haridussüsteemi osa on jätkuvalt produtseerinud umbkeelsust, kuivõrd 37% küsitletuist ei suuda eesti keeles suhelda.

Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi 2002. aastal korraldatud uuringu tulemused kinnitavad samuti noorte muulaste nappi eesti keele oskust¹⁰. Küsitletuid paluti hinnata oma keeleoskust selle järgi, kas see on piisav, et Eestis toime tulla. Uurimusest selgub, et kõige madalama eneschinnanguga on 30–39-aastaste vanuserühm, kellest 68% ei pea oma eesti keele oskust piisavaks. Üllatuslikult järgnevad aga neile 15–19-aastased noored, kellest 62% leiab, et nende keeleoskus ei ole Eestis elamiseks piisav. Ivi Proosi hinnangul tähendab see suurt ebakindlust tööturule sisenejate rühmas, sest tegemist on ühiskonnas aktiivse ja kergesti manipuleeritava potentsiaalse protestirühmaga. Noorte napist keeleoskusest tulenev madal konkurentsivõime töö saamisel võib kergesti muutuda organiseeritud protestiliikumiseks, ajendiks sotsiaalne ebavõrdsus.

Eesti Kaitsejõudude Peastaap on 1997. aastast alates pidanud keeleoskamatute ajateenijate üle ranget arvestust¹¹. Peastaabi koolitusosakonna andmeil häirib vene kooli lõpetajate kehv eesti keele oskus ajateenistuse normaalset korraldust suuresti. Igal aastal on tulnud kaitseväge noori ajateenijaid, kes oskavad eesti keelt vaid minimaalselt või ei suuda üldse eesti keeles suhelda. Kõige tõsisem on probleem Ida-Virumaal, kus umbkeelsete protsent on ulatunud isegi 100-ni. Kuid tugevasti jätab soovida ka paljude Harjumaa (k.a Tallinn) noormeeste keeleoskus. Nii näiteks oli 1999. a. jaanuaris ajateenistusse kutsutud noorsõdurite hulgas kõige suurem umbkeelsete protsent Tallinnas asuvas tagalapataljonis. 70 uuest mehest ei osanud riigikeelt 37,1%¹². Et olukorda normaliseerida, on kaitseväes korraldatud eesti keele algtaseme kursusi. Koolis omandatud eesti keele taset iseloomustab hästi fakt, et algtaseme kursuse on edukalt lõpetanud vähem kui pooled osavõtnutest.

Järgnevalt vaadeldakse vaid peamisi asjaolusid, mis mõjutavad muukeelsete kooliõpilaste eesti keele oskust, samas ka eesti keele seisundit ja Eesti ühiskonna kui terviku keelelist arengut.

¹⁰ I. Proos. Eestivenelaste keeleoskuse trendid. – Eesti Päevaleht, 05.06.2002.

¹¹ Täpsemalt: S. Vare. Eesti keel vene koolis. Tallinn 2004, lk 37 jj.

¹² Postimees, 16.01.1999.

4. Kui palju peab muukeelse kooli lõpetaja eesti keelt oskama

4.1. Haridusseadustiku ideoloogia

Hariduse juhtdokumendid sätestavad mitu olulist eesmärki, ülesannet ja kohustust, mida riik hariduse andmisel järgida lubab. Nende seadmisel on arvestatud ka keelekomponenti, lähtudes ühtse eesti keeleruumi põhimõttest ja eeldades eesti keele üldist oskust vajalikul tasemel. Näiteks deklareerib haridusseadus, et riik tagab üldhariduskooli õpilastele sellise ettevalmistuse, mis loob neile võimaluse tegutseda vabalt ja loovalt ning liikuda ühelt haridusastmelt teisele. Seaduse § 4 lõikes 3 öeldakse, et **haridussüsteemi ülesehitus ning riigi haridusstandard loovad igapäevase võimaluse siirduda ühelt haridustasemelt teisele**. Sisuliselt tähendab see, et vene põhikooli lõpetaja eesti keele oskus peaks tal võimaldama raskusteta jätkata õpinguid eesti keeles, kas gümnaasiumis või kutseõppeasutuses. Sama seaduse § 11 järgi on **üldharidus** teadmiste, oskuste, vilumuste, väärtuste ning käitumisnormide süsteem, mis võimaldab inimesel kujuneda pidevalt arenevaks isiksuseks, kes on suuteline valima ning omandama talle sobivat elukutset, tegutsema loovalt ning kandma kodanikuvastutust. Siit tuleneb, et üldhariduskooli lõpetaja on oma valikutes vaba ja talle ei valmista eesti keele oskus probleeme. Haridusseaduse § 16 lõikes 2 aga kinnitatakse, et **üldkeskhariduse omandamine loob eeldused ja annab õiguse jätkata õpinguid kõrghariduse omandamiseks**. Üks oluline eeldus, mis määrab võimaluse astuda pärast gümnaasiumi lõpetamist kõrgkooli, on eesti keele oskus. Nimetatud haridusseaduse säte eeldab seega, et koos üldharidusega saab õpilane sellisel tasemel eesti keele oskuse, mis võimaldab tal kõrgharidust omandada eesti keeles. Sellega on kaudselt sätestatud ka funktsionaalse keeleoskuse tase, mille peab tagama riigi haridusstandard. Euroopa Nõukogu soovitatud keeleoskuse mõõtmise skaalal tähendab see kesktaseme kõrgemat astet (B2) põhikooli lõpetamisel ja kõrgtaseme madalamat astet (C1) gümnaasiumi lõpuks.

Üldharidust reguleeriv põhikooli- ja gümnaasiumiseadus oma algses versioonis (1993) ei loonud aga piisavat õiguslikku alust selleks, et muukeelsed lapsed omandaksid eesti keele üldhariduse saamise käigus. Seadus ei ütelnud koolilõpetajate eesti keele oskuse taseme kohta otsesõnu midagi. Küll aga võimaldas kaudseid järeldusi teha selle üldine ideoloogia. Eesti keelele kui hariduskeelele andis seadus liidri staatuse, jättes selle kõrval piiratumas ulatuses võimaluse kasutada ka muid keeli. Paragrahvi 9 lõikes 1 sätestati järgmist: "Koolis on õppekeeleks eesti keel. Põhikooli õppekeeleks võib olla muu keel, kusjuures munitsipaalkooli puhul teeb vastava otsuse kohaliku omavalitsuse volikogu, riigikooli puhul Kultuuri- ja Haridusministeerium."

Et tegelik olukord selle nõudega vastavusse viia, tegi seadus kohustuseks minna alates aastast 2000 üle üldisele eestikeelsele gümnaasiumiõppele (§ 52). Siit saab kaudselt järeldada, et selleks ajaks eeldati põhikooli lõpetajalt vajalikul, praeguses mõttes B2 tasemel eesti keele oskust. Seadus aga ei määratlenud taset ega ka eesmärgi saavutamise vahendeid ja nõue jäi üksnes deklaratiivseks aktiks.

1997. aastal lükati eestikeelsele gümnaasiumile üleminek seitsme aasta võrra edasi ja uueks tähtjaks määrati aasta 2007. Oluline uuendus varasemaga võrreldes oli see, et seati kohustuseks luua üleminekuks vajalikud eeldused. Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse § 52 lõige 1 sätestas oma uues versioonis:

“Muukeelse põhikooli õppekava ja koolikorraldus peavad aastaks 2007 tagama kõigile põhikooli lõpetajatele eesti keele oskuse tasemel, mis võimaldab jätkata õpinguid eesti keeles.” Nüüdki jäid täpselt kindlaks määramata ülesande täitmiseks vajalikud teed ja vahendid. Võiks arvata, et need esitatakse riigi haridusstandardis.

4.2. Riigi haridusstandard

Riigi haridusstandardiks nimetatakse haridusseaduse järgi neid nõudeid, mis kehtestatakse igale haridustasemele. Haridusstandardid esitatakse riiklikes õppekavades, mis sisaldavad kohustuslike õppeprogramme, õppetööks ette nähtud ajakulu ning kohustuslike teadmiste, oskuste, vilumuste ja käitumisharjumuste kirjeldusi. Riiklik õppekava kehtestati Vabariigi Valitsuse määrusega.¹³ Iseseisvuse taastamisest möödunud aastate jooksul on eesti keele õpet vene koolis reguleerinud neli riiklikku dokumenti.

Esimene, 1991/92.–1994/95. õppeaastal kehtinud eesti keele ainekava oli vastu võetud juba enne põhikooli- ja gümnaasiumiseadust. See dokument seadis õpetamise eesmärgiks riigikeele valdamise keeleseadusega (1989) sätestatud keelekategoriate (tasemete) põhjal vähemalt järgmises ulatuses.¹⁴

- **Põhikooli lõpuks** – C-kategooria, mis eeldas piiratud suulist ja kirjalikku oskust (põhisõnavara 800 sõna ulatuses pluss oma eriala terminoloogia) ja mis vastas algtaseme keeleoskusele.
- **Keskooli lõpuks** – D-kategooria, mis eeldas suulist ja piiratud kirjalikku oskust (põhisõnavara valdamine 1500 sõna ulatuses pluss oma eriala sõnavara tundmine). See oskus vastas umbes kesktaseme alamastmele (Euroopa Nõukogu soovitatud skaalal B1 tase).

Ainekava sätestas, et 8. või 9. klassi õpilane pidi suutma kirjutada lühikirjandi pikkusega 80–120 sõna, keskooli lõpetaja pikkusega vähemalt 120 sõna. Hindamisjuhised lubasid rahuldavaks lugeda tööd, mis vastas teemale vaid osaliselt, mis oli sisult ühekülgne ja argumenteerimata, sõnastuselt ebakindel. Kirjatöö hinnati veel rahuldavaks, kui selles oli 20 õige kirjaeksimust (iga ortograafiline eksimus tähendas 0,5 viga).¹⁵ Need olid tagasihoidlikud nõuded, mis ei saanud kaasa aidata põhikooli- ja gümnaasiumiseaduses sätestatud eesmärgi täitmisele.

¹³ Eesti Vabariigi haridusseadus (1992), § 2 lg 6; Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus (1993), § 3 lg 1 ja 2.

¹⁴ A. Siirak. Eesti keele programm vene õppekeele kooli III–X klassile. Tallinn 1991, lk 3.

¹⁵ Sealsamas.

1995/96.–1996/97. õppeaastal eesti keele õpet reguleerinud riigikeele ainekava¹⁶ sätestas järgmised nõuded. **Põhikooli lõpuks** pidi õpilane omandama riigikeele tasemel, mis rahuldab olulisemad igapäevaelu suhtlemisvajadused nii kõnes kui ka kirjas.¹⁷ See oli sisuliselt algtaseme keeleoskus, mis ei vastanud põhikooli- ja gümnaasiumiseaduses sätestatud ülesandele. Algtaseme oskus on liiga väike selleks, et õppimist eesti keeles jätkata. **Keskkoolis** oli eesmärgiks niisugune oskus, mis “võimaldab keelekeskkonnas iseseisvalt hakkama saada, on piisav kodakondsuse keeleeksami edukaks sooritamiseks ja rahuldab esmavajadused haridustee jätkamiseks eestikeelses õppeasutuses”.¹⁸ Arvestades suutlikkust eesti keeles edasi õppida, võib seda pidada vähemalt tugeva kesktaseme keeleoskuseks. Kuid hindamisnõuetest selgub, et tegelikult oli võimalik keskkooli lõpetada vaid vaevalt algtaseme oskusega. Rahuldava hinde sai, kui: “eneseväljendus seotud raskustega; keelekasutus piiratud tuttavate kõneteemadega; sõnavara vaene, lausemallid primitiivsed; räägib põhjendamatu te pausidega; teeb sageli keelevigu; kuulajale mõju puudub”. Dialoogi korral “tuleb toime õpitud suhtlussituatsioonides; saab vestluspartneri repliikidest osaliselt aru; reageerib repliikidele napisõnaliselt ja aeglaselt, pausidega; suhtluspartnerina puudub initsiatiiv; teeb keelevigu; valdab osaliselt kõneetiketti; kõne intonatsioon on monotoonne”. **Kuulamisel ja lugemisel** “... suudab teksti mitmekordsel lugemisel või kuulamisel infost mõningase ettejuutuse saada; suudab kuuldu või loetu põhjal üksikuid sõnu ja sõnaühendeid üles märkida”. **Kirjalik väljendusoskus** oli keskkooli/gümnaasiumi lõpetamiseks rahuldav, kui õpilane “tuleb vaevalt toime oma mõtete kirjapanemisega; sõnavara primitiivne ja ebaõnnestunud valitud; keelendid osaliselt vigased, need võivad takistada tekstist arusaamist; märgatavad õigekirjavead”. Sellise keeleoskusega gümnaasiumilõpetaja ei ole suuteline iseseisvalt keelekeskkonnas toime tulema, rääkimata haridustee jätkamisest eestikeelses õppeasutuses.

Ajavahemikul 1998–2002 reguleeris eesti keele õpetamist vene üldhariduskoolis 1996. aastal kinnitatud õppekava¹⁹ ja selle juurde kuuluv, kuid eraldi ilmunud eesti keele ainekava „Eesti keel (vene õppekeele koolile)“.²⁰ Selle õppekava järgi alustasid õppimist need lapsed, kes lõpetavad 9. klassi 2007. aastal. See dokument oleks pidanud otseselt arvestama põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse nõuet, et „muukeelse põhikooli õppekava ja koolikorraldus peavad aastaks 2007 tagama kõigile põhikooli lõpetajatele eesti keele oskuse tasemel, mis võimaldab jätkata õpinguid eesti keeles”.²¹ Kõnealune õppekava aga seda ei teinud ja vene põhikooli eesti keele õpetuse eesmärgiks seati taas niisugune oskustase, mis rahuldab igapäevaelu suulise ja kirjaliku suhtlemise vajadused.²² Alles gümnaasiumi eesti keele õpetusega taotleti, et õpilane saavutab keeleoskuse taseme, mis võimaldab keelekeskkonnas iseseisvalt hakkama saada ja jätkata haridusteed eestikeelses õppeasutuses.²³ Kuid tegelikult ei taganud õppekava ka selle eesmärgi saavutamist.

¹⁶ Riigikeele (eesti keele) ainekava vene õppekeele koolidele. 2.–12. klass. Tallinn 1995.

¹⁷ Riigikeele ainekava 1995, lk 3.

¹⁸ Riigikeele ainekava 1995, lk 23.

¹⁹ Eesti põhi- ja keskkooli riiklik õppekava. RT I 1996, 65–69, 1201.

²⁰ Eesti keel (vene õppekeele koolile). RT I 1997, 37/38, 573.

²¹ Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse § 52 muutmise seadus. RT I 1997, 69, 1111.

²² Eesti keel (vene õppekeele koolile), § 1.1.

²³ Eesti keel (vene õppekeele koolile), § 2.1.

2002. aastal kehtima hakanud uus riiklik õppekava²⁴ määrab põhikooli lõpetaja õpitulemustes kindlaks teadmised ja oskused,²⁵ mis eelmisega võrreldes eeldavad kõrgemat taset, kuid siiski mitte veel suutlikkust eesti keeles edasi õppida või eestikeelses keskkonnas tööle asuda. Seda arvestades ei vasta seadusele ka kehtivas õppekavas ettenähtud riiklik standard. Gümnaasiumilõpetajale esitatud õpitulemused eeldavad eesti keele vaba valdamist kõigis olukordades,²⁶ mis aga paraku tegelikule olukorrale veel ei vasta.

5. Õpitulemuste välishindamine

Riikliku standardi täitmise peaks tagama riiklik kontroll, õpitulemuste välishindamise süsteem, mille moodustavad üleriigilised tasemetöid 3. ja 6. klassis, põhikooli lõpueksam ja gümnaasiumi riigeksam. Välishindamise esmane eesmärk on „hinnata põhikooli ja gümnaasiumi riiklikus õppekavas ... määratletud õpitulemuste saavutatust kooliastmete lõpus”.²⁷

Üleriigilised tasemetöid toimuvad kooliastmete lõpul. Tasemetöö eesmärk on kontrollida, kas ja mis määral on õpilased omandanud riiklikus õppekavas I, II või III kooliastme lõpetamisel ette nähtud põhiteadmised ja -oskused selles aines. Eesti keel ei kuulu vene õppekeelega koolis nende oluliste õppeainete hulka, mille õppimise tulemuslikkust peetakse vajalikuks igal aastal kohustusliku tasemetööga kontrollida. Kohustusliku tasemekontrolli ained on 3. ja 6. klassis emakeel (vene keel) ja matemaatika ning 9. klassis kodanikuõpetus. Eesti keele omandatust on kontrollitud pisteliselt 6. klassis.

Põhikooli eesti keele lõpueksam on vene põhikooli lõpetamisel kohustuslik, kuid see eksam ei täida oma eesmärki, sest ei võimalda hinnata, kas õppekavas ettenähtud õpitulemused on saavutatud. Kõigepealt seetõttu, et eesti keele lõpueksam on ühitatud riikliku algtaseme eksamiga, mille soorituspiir on 60 punkti.²⁸ Sisuliselt ei võimalda see eksam õppekava omandatust kontrollida. Eriti suured on erinevused osaoskustes (lugemine, kirjutamine, rääkimine, kuulamine, grammatika). Õppekava määrab täpselt kindlaks, millised peavad õpitulemused iga oskuse puhul eraldi olema, kuid eksamil neid tulemusi eraldi arvesse ei võeta. Eksamitulemuse annab üldine punktisumma ja eksamit on võimalik edukalt sooritada ka siis, kui mõne osaoskuse eest on saadud 0 punkti või kui selle tegemisest on koguni loobunud. Lõpueksami taset madaldab ka kahe rööpse hindamissüsteemi rakendamine. Üks reguleerib õigust saada eesti keele oskuse algtaseme tunnistus (alamäär 60 punkti) ja teine põhikooli lõpetamist hindapiiriga 50% õigeid vastuseid.²⁹ Selle tagajärjel võib vene põhikooli lõpetaja eesti keele oskus olla veelgi väiksem kui on nõutud algtasel.

²⁴ Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava. RT I 2002, 20, 116.

²⁵ Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava, lisa 7: 5.3.

²⁶ Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava, lisa 7: 6.3, 6.4.

²⁷ Õpitulemuste välishindamise põhimõtted, riigeksamitööde, põhikooli lõpueksamitööde ja üleriigiliste tasemetööde koostamise, hindamise ja tulemuste analüüsi alused, § 1 ja § 2 lg 1. Haridusministri 23.01.2002 määrus nr 18.

²⁸ Võõrkeelse põhikooli ja gümnaasiumi eesti keele lõpueksami ja eesti keele tasemeeksami ühitamise tingimused. Haridusministri 02.03.2000 määrus nr 4.

²⁹ Vrd Õpilaste hindamise kord. Haridusministri 20.09.2000 määrus nr 33.

Gümnaasiumi eesti keele riigieksam peaks kontrollima, kas vene õppekeelele gümnaasiumi eesti keele õppekavas seatud eesmärgid on saavutatud. Kuid riigieksam ei täida sisuliselt oma funktsiooni. Kõrvalekallet õppekavast põhjustavad ka siin needsamad, eespool nimetatud asjaolud:

- ühitamine riikliku kesktaseme eksamiga ja osaoskuste vastastikune kompenseerimine ning
- ühtne positiivse soorituse piir.

Gümnaasiumi eesti keele riigieksam on tasemelt võrdsustatud kesktaseme eksamiga, mis mõeldakse aga madalamat oskustaset, kui on vajalik eesti keeles edasiõppimiseks. Hindamis- ja metoodika suurendab lahknevust veelgi, sest ei arvesta õppekava nõudmisi osaoskuste puhul. Seetõttu on eksam sooritatud ka siis, kui mõned osaoskused kontrollivad ülesanded on täiesti tegemata jäetud.³⁰ Kuid kõige ruineerivama mõjuga tegur on haridusministri kehtestatud ühtne hindepiir, mis on vajalik gümnaasiumi lõpetamiseks ja mis kehtib ühtmoodi kõigi riigieksamite kohta. Esmakordselt kehtestati riigieksamite soorituslävi 1999. aastal ja selleks määrati 1 hindepall.³¹ See õigusakt nullis eesti keele riigieksami mõtte, sest selle määruse järgi ei olnud vene gümnaasiumi lõpetajal vaja üldse eesti keelt osata. 2001. aastal kehtestati uus nõue – 20 hindepalli 100 võimalikust, mis jõustus 2002. aasta kevadel.³² Arvestades asjaolu, et kesktaseme alampiir on 60 punkti, tähistab ministri määrusega kehtestatud 20 punkti sisuliselt nii vähest keeleoskust, mille puhul ei ole mingist tasemest üldse võimalik rääkida. Kuigi õppekavaga ei ole siin enam vähimatki seost, on madal soorituspiir taganud ametliku statistika järgi eksami sooritamise püsivalt kõrge üldise edukuse. 2000. aastal oli see näiteks 98,85%, hoolimata sellest, et isegi kesktaseme alampiir jäi saavutamata 35,87%-l õpilastest. 2002. aastal oli eesti keele eksami sooritamise üldine edukus umbes 94%, kuid kesktasemeni küündis vaid 46,5% töödest.³³ Ametliku arusaamise järgi on kesktaseme alampiirini (60 hindepalli) küündiv keeleoskus piisav selleks, et alustada kõrgkoolis õpinguid eesti keeles. Tegelikult ei ole nii madala oskusega võimalik õppetöös osaleda.

Eelneva kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et riiklikus õppekavas kehtestatud eesti keele oskuse nõuded ei järgi põhikooli- ja gümnaasiumiseaduses sätestatud eesmärgi ega taga nende saavutamist. Formaalselt üles ehitatud õpitulemuste välishindamise süsteem suurendab aga seda vastuolu veelgi, tekitades olukorrast näilise pildi. Selle asemel et olukorda parandada, on asutud hoopis seadust muutma.

³⁰ P. Alp, V. Jürgens, H. Pajupuu. Eesti keel kui teine keel. Riigieksam 2001. Riigieksam 2002. Tallinn, 2002, lk 4–5.

³¹ Haridusministri 22.03.1999 määruse nr 20 „Põhikooli ja gümnaasiumi lõpueksamite korraldamise tingimused ja kord“ p 62.

³² Haridusministri 19.09.2001 määruse nr 39 „Põhikooli ja gümnaasiumi lõpueksamite korraldamise tingimused ja kord“ muutmine. (Haridusministri 19.09.2001 määrus nr 52.)

³³ K. Loogma. Eesti keele tasemeeksamite 2001/2002. aasta tulemuste statistiline analüüs. Toim. V. Jürgens. Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus. Riigikeele osakond, 2003. http://www.ekk.edu.ee/riigikeel/yldeave/eesti_keeles_tasemeeksamite_stat_analysys_2001-2002.pdf.

5. Eesti keele kui hariduskeele seisundi nõrgenemine

4. aprillil 2000 vastu võetud seadusemuudatusega tehti põhikooli- ja gümnaasiumiseadusse mitu põhimõttelist uuendust.³⁴

- Tühistati varasem üldsäte „Koolis on õppekeeleks eesti keel”.
- Põhikooli õppekeelena kaotati eesti keele eelisseisund ja loodi võimalus valida õppekeeli võrdsetel alustel.
- Seadustati segakeelsete koolide teke, võimaldades kasutada samas koolis eri õppekeeli.
- Määratleti õppekeele kasutamise alampiir.

Paragrahv 9 sõnastati ümber järgmiselt:

„(1) Põhikoolis, põhikooli üksikutes astmetes ja põhikooli üksikutes klassides võib õppekeeleks olla mis tahes keel – munitsipaalkoolides kohaliku omavalitsuse volikogu ja riigikoolides haridusministri otsuse alusel. Vastava ettepaneku kohaliku omavalitsuse volikogule või haridusministrile teeb kooli hoolekogu.

(1¹) Gümnaasiumiastmes on õppekeeleks eesti keel.

(1²) Kooli või klassi õppekeeleks loetakse keel, milles toimuv õpe moodustab vähemalt 60% õppekava mahust.”

Seades kõik keeled põhikooli õppekeelena võrdsesse seisu, loobus Eesti riik põhikooli õppekeele reguleerimisest ja seega sisuliselt ainukesest võimalusest suunata keelearenguid hariduse kaudu. Muudatus jättis eesti keele kui kohustusliku põhihariduse õppekeele ilma riigi kaitseta ning seadis ta vaba konkurentsi olukorda. See tähendab tee avamist võõrkeelte topeltsurvele, mida avaldavad nii riigis olemasolevad ja tulevased vähemuskeeled kui ka suure mõjuväljaga võõrkeeled, eriti inglise keel. Muudatus pani seadusliku aluse riikliku üldharidussüsteemi, kuid laiemas mõttes ka ühiskonna keelelisele killustumisele, sest põhihariduse keel mõjutab otseselt keelekasutust nii gümnaasiumiastmes kui ka kõigis ülejäänud haridusastmetes. Kui põhiharidus ei taga eesti keele kui riigikeele üldist oskust, siis on seda järgmistel haridusastmetel väga keeruline kui mitte lootusetu saavutada. See toob paratamatult kaasa eesti keele kui riigikeele kasutusala ahenemise, mis ongi juba jõudsalt alanud. Et põhikool ei taga edasiõppimiseks vajalikku eesti keele oskust, jätkub venekeelne õpe ka gümnaasiumis ning kutsekoolis. Mõjutamata ei ole juba jäänud ka kõrgharidus. Nii Tartu Ülikooli kui ka Tallinna Pedagoogikaülikooli on võimalik astuda minimaalse eesti keele oskusega, mis mõjutab otseselt haritlaste keelekasutust.

26. märtsil 2002 vastu võetud seadusemuudatusega tehti õppekeele kasutamine vabamaks ka gümnaasiumis. Kui eesti keelel oli seni olnud gümnaasiumiastmes ilma tingimusteta liidriroll, ta oli määratud kui ainuvõimalik õppekeel, siis nüüd loodi seaduslik alus ka muude keelte kasutamiseks, samuti mitme õppekeelega gümnaasiumide tekkeks. Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse § 9 lõige 1¹ sõnastati järgmiselt:

„(1¹) Gümnaasiumiastmes on õppekeeleks eesti keel. Munitsipaalkooli gümnaasiumiastmes ja munitsipaalkooli gümnaasiumiastme üksikutes klassides võib õppekeeleks olla ka mis

³⁴ Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse §-de 9 ja 52 muutmise seadus. RT I 2000, 33, 195.

tahes muu keel. Loa muus keeles toimuvaks õppetööks annab Vabariigi Valitsus kohaliku omavalitsuse volikogu taotluse alusel. Vastava ettepaneku kohaliku omavalitsuse volikogule teeb kooli arengukavast lähtudes gümnaasiumi hoolekogu.”

Vaadeldud seadusemuudatustega on loodud õiguslik alus kõigepealt selleks, et venekeelne gümnaasiumiõpe võiks jätkuda ka pärast 2007. aastat. Kuid selle kõrval on võimalikud ka mitmed muud arengusuunad, mis suurendavad üldhariduse keelelist killustatust ja mis kokkuvõttes võivad oluliselt kitsendada eesti keele kasutusala hariduses ning siit tulenevalt ühiskonnas tervikuna.

- Võõrkeelse põhihariduse osatähtsuse võimalik suurenemine uute immigrantide saabudes, sest praegune põhikooli- ja gümnaasiumiseadus võimaldab kasutada mis tahes õppekeelt.
- Võõrkeelse üldhariduse osatähtsuse suurenemine eestikeelse arvel, kui osa eestlasi eelistab õppida võõrkeeles kas juba põhikoolist alates või põhikooli järel. Nagu näitab **eesti koolides tehtud keelehoiakute uuring, on selliseks arenguks eeldused olemas**³⁵
- Võimalus omandada kogu üldharidus võõrkeeles, alates algastmest kuni gümnaasiumi lõpuni, mille tagajärjel järjepidevalt suureneb nende gümnaasiumiharidusega inimeste hulk, kes ei oska piisavalt või üldse eesti keelt.

Lootustandev uuendus on sellel taustal keelekümblusprogrammi rakendamine eesti keele õpetamisel, mis käivitus 2000. aastal Kanada ja Eesti ühisprojektina. Keelekümblusprogrammis õpitakse vähemalt 50% ainetest eesti keeles. Metoodika võimaldab lapsel omandada eesti keele kõrgel tasemel, kahjustamata sealjuures tema emakeelt.

Lõpetuseks

Olukorra analüüs näitab, et vene õppekeele kooli ümberkujundamine on edenenud üsna süsteemilt ja vastuoluliselt, mistõttu on ka tulemused kesiseks jäänud. Üldhariduse keelepoliitika mõjutab keelekasutust kogu ühiskonnas. Eesti keele kui hariduskeele seisundit nõrgendavad seadusemuudatused on laialdase ja kaugele ulatuva mõjuga ning kätkevad endas tõsist ohtu eesti keele seisundile. Ükskeelse õppega vene kooli säilitamine riikliku koolimudelina muukeelsete laste hariduskorralduses on soodustanud pigem segregatsiooni, aeglustades venekeelse elanikkonna lõimumist Eesti ühiskonda ning tekitades sellega teravaid sotsiaalseid probleeme. Käesolevas artiklis oli vaatluse all ainult osa selle valdkonnaga seotud keerulistest probleemidest. Tulemus oleneb paljude asjaolude koosmõjust. Ülim aeg on koostada vähemuskeelsete laste haridust käsitlev strateegiline alusdokument, mida tuleb hakata ka tegelikult ellu viima.

SILVI VARE,
filoloogiadoktor,
Eesti keelenõukogu liige 2001–2004

³⁵ **M. Ehala, M. Raik.** Eesti keel eesti koolis. – Eesti keele kasutusvaldkondade seisundi uuringud. Toimetanud M. Raadik. Tallinn 2003, lk 214–235.

ÕIGUSNORMI IMPERATIIVSUSE KEELELINE VÄLJENDUS

Õigusnormi sõnastamisel võib kerkida küsimus, kas õigusnorm imperatiivina eeldab ka normi imperatiivset sõnastust. Vastus on ühene: **normi imperatiivse olemusega ei pea alati kaasnema normi imperatiivne sõnastus.**

Professor **Raul Narits** on sel puhul tsiteerinud tuntud Saksa õigusteadlast **Rudolf von Iheringi** (1818–1892), kes on tabavalt öelnud, et seadusandja peab mõtlema nagu filosoof, aga rääkima nagu talupoeg.¹ See tähendab, et seadusandja sõnastatud *ius scriptum*² tuleb esitada lihtsalt ja arusaadavalt.

Lihtsuse, arusaadavuse ja ühese tõlgenduse saavutamiseks ei piisa üksnes sellest, et õigusakti tekst vastab eesti kirjakeele normile.³ Normi tõlgendamine ja realiseerimine sõltub sellest, kui adekvaatselt õigusakti tekst seadusandja tahet edasi annab.

Kohane õigusnormi struktuur sõltub normi tüübist ja õiguse valdkonnast. Erialases kirjanduses on erisuguseid klassikaliste õigusnormide liigitusi. Näiteks liigitab tuntud Soome õigusteadlane **Aulis Aarnio** õigusnormid regulatiivseteks ja konstitutiivseteks, sealhulgas pädevus- ja menetlusnormideks ning legaalformuleeringuteks.⁴ Samuti eristatakse näiteks diskretsiooni-, eesmärgi- jm norme.

Regulatiivsed normid on käitumisnormid, mille alusel saab teatud tegusid või asjaolusid määratleda kui käske, keelde või õigustusi. Et paljude normistruktuuri tüüpide vahel on võimalik valida, siis kujuneb otsustavaks põhimõte, mida reguleerida tahetakse.

Kui eesmärk on reguleerida normi adressaatide käitumist, siis on õige valida käitumisnorm. Kui eesmärk on aga näiteks institutsiooni või isiku pädevuse määramine, siis on õige valida pädevusnorm jne. Normi lihtsus, arusaadavus ja täpsus on võimalik siis, kui normi sõnastamisel lähtutakse selle struktuurist ja arvestatakse normi adressaati.

Üldjuhul sisaldab õigusnorm käitumisreeglit ehk imperatiivi. Näiteks põhiseaduse § 63 – *Riigikogu liige ei tohi olla üheski muus riigiametis* – viitab kohustusena otse sellele, mida ei tohi, ning on sõnastatud **imperatiivina**. Kuid Riigikogu pädevust määrav § 65 punkt 16 –

¹ **R. Narits**. The Role of Language Cognition in Legal Method. – Juridica International. Tartu 1997, lk 18.

² Kirjutatud õigus.

³ Vabariigi Valitsuse 28.09.1999. a määruse nr 279 „Õigustloovate aktide eelnõude normitehnika eeskiri“ § 2 lg 1.

⁴ **A. Aarnio**. Õiguse tõlgendamise teooria. Tallinn 1999, lk 66.

Riigikogu *lahendab* muid riigielu küsimusi, mis ei ole põhiseadusega antud Vabariigi Presidendi, Vabariigi Valitsuse, teiste riigiorganite või kohalike omavalitsuste otsustada – on esitatud **konstateerivas sõnastuses**.

Konstateeriva ja imperatiivse, kohustava ja õigustava, käskiva ja keelava sõnastusega sätet annavad üldjuhul edasi õigusnormi imperatiive. Näiteks põhiseaduse § 12 konstateerivat sõnastust – *kõik on seaduse ees võrdsed* – võib sõnastada ka kohustusena – *kõik peavad olema seaduse ees võrdsed*.

Kuigi õigusnormi on võimalik esitada mitmeti, ei tohiks sõnastuse valik olla juhuslik, sest normi sõnastusel on määrav tähtsus normi tõlgendamise ja rakendamise seisukohalt. Arvestada tuleb ka normi aadressaate ja seda, kui rõhutatult tahetakse asjaolusid esitada ning millise õigusvaldkonnaga on tegu. Eraõiguses esitatakse isikute subjektiivsed õigused õigustavas sõnastuses. Näiteks: *Kui võlgnik rikub kohustust, siis võib võlausaldaja nõuda selle täitmist*.

Kui valdav osa õigusnorme on esitatud konstateerivas sõnastuses (nt *nimetab, otsustab, toimub, teeb, otsustatakse, kohaldatakse*), siis imperatiivse sõnastusega normid peaksid viitama esmajoones sellele, mida *peab, mida ei tohi, mis on keelatud, milleks ollakse kohustatud* jne.

Et käitumiskohustus on sageli seotud õigusega teatavat käitumist nõuda, on võimalik, et säte on esitatud õigustavas sõnastuses, nt *võib, on õigus*, nt *tööinspektoril on õigus teha ettekirjutus*.

Sõnade *võib* ja *on õigus* kasutamisel tuleb kindlasti pöörata tähelepanu asjaolule, et nende abil on võimalik sõnastada nii pädevus- ehk kompetentsi- kui ka kaalutlus- ehk diskretsiooninorme.⁵

Pädevusnorm, mis on kirja pandud sõnade *võib* ja *on õigus* abil, sisaldab imperatiivi, mitte kaalutlusvolitust, sest pädevuse realiseerimisel ei saa pädevuse kandja otsustada, kas tegelike asjaolude ilmnemisel õiguslikku tagajärge rakendada või mitte, sest ta on seotud normis sisalduva tagajärgiga.

Näiteks kehtestati maavanema järelevalvepädevus kohaliku omavalitsuse õigusaktide üle nii: *Maavanemal on õigus teostada järelevalvet antud maakonna omavalitsusüksuste volikogude ja valitsuste õigusaktide seaduslikkuse üle*. Kui kodanikud pöördusid maavanema poole palvega teostada järelevalvet linnavalitsuse asjakohaste aktide üle, keeldus maavanem järelevalve teostamisest, leides, et talle on antud tegutsemiseks vaba valik.

⁵ Kaalutlusõigusega on tegu siis, kui haldus võib seaduse faktilise koosseisu täideviimisel valida eri toimeviiside vahel. Seadus ei seo faktilise koosseisuga mitte ühte õiguslikku tagajärge, vaid volitab haldust õiguslikku tagajärge ise kindlaks määrama, kusjuures talle antakse vähemalt kaks tegutsemisvõimalust või omistatakse teatud tegevusruum (H. Maurer. Haldusõigus. Üldosa. Tallinn 2004, lk 84).

Riigikohtu halduskolleegium aga märkis järgmist: *Maavanema järelevalve olemusest tuleb vajadus mõista maavanema järelevalvepädevust tema õiguse ja kohustusena kontrollida antud maakonna omavalitsusüksuste volikogude ja valitsuste kõigi kehtivate üksikaktide seaduslikkust.*⁶

Et õigustloova akti normist peab olema võimalik üheselt aru saada, kas tegu on kaalutusvolituse või pädevusnormiga, siis on soovitatav võimaluse korral vältida sõnade *võib* ja *on õigus* kasutamist pädevusnormide sõnastamisel ja eelistada konstateerivat sõnastust, näiteks kindla kõneviisi olevikku. Näites toodud sättest õige arusaamise eesmärgil oleks tulnud kasutada konstateerivat sõnastust: *Maavanem teostab järelevalvet...*

Ka kaalutusvolitus peab olema esitatud selliselt, et normi adressaadil on üheselt selge, et talle on antud õigus diskretsiooni teostada. Kui otsustusdiskretsiooni puhul on isikul õigus otsustada, kas rakendada õiguslikku tagajärge või mitte (nt *tolliametnikul on õigus nõuda reisijalt isiklike asjade esitamist tolliläbivaatuseks*), siis valikudiskretsiooni puhul nähakse vastavas normis ette vähemalt kaks õiguslikku tagajärge ja kui subsumeerimise⁷ tulemusena on selge, et normi tuleb rakendada, siis tuleb isikul valida üks normis sätestatud õiguslikest tagajärgedest.

Kui otsustusdiskretsiooni⁸ puhul võib kasutada sõnu *võib* ja *on õigus*, siis valikudiskretsiooni puhul on soovitatav kasutada konstateerivat sõnastust. Näiteks *järelevalveametnik teeb järgmisi kirjalikke kohustuslikke ettekirjutusi* või *... karistatakse rahatrahviga kuni 300 trahviühikut või arestiga*. Nii on selge seadusandja tahe, et valikudiskretsiooni kõrval ei ole tegu ka otsustusdiskretsiooniga.

Normi struktuur peab muutma normi tõlgendamise normi adressaatidele lihtsaks. Mida kergem on normi tõlgendada ja ellu viia, seda tõenäolisem on, et see aitab käitumist oodataval viisil tõhusalt muuta. Selleks et seda saavutada, on vaja kujundada asjakohane ja selgelt kirjutatud õigus.

TIIU GREENBAUM,

Justiitsministeeriumi õigusloome büroo nõunik

⁶ RT III 1996, 23, 316.

⁷ Subsumeerimine kuulub normi rakendamise etappi, kui rakendaja peab normi tõlgendama. Subsumeerimise loogiline olemus seisneb selles, et tuleb võrrelda konkreetseid elulisi asjaolusid õigusnormis esitatud abstraktse faktilise koosseisuga ning kui nad on omavahelises seoses, siis teha lõppjäreldus selles õigusnormis ettenähtud õigusliku tagajärje osas. See protsess on sarnane formaalsest loogikast tuntud süllõgismiga (**R. Narits**. Õiguse entsüklopeedia. Tallinn 2004, lk 140).

⁸ Kaalutusõigus võib põhineda sellel, kas haldus üldse tahab rakendada lubatavat abinõu (otsustusdiskretsioon), või sellel, millise lubatud abinõudest ta tahab kasutusele võtta (valikudiskretsioon). Erinevus seadusega seotud halduse ja diskretsioonihalduse vahel ilmneb nt – *luba tuleb kehtetuks tunnistada, kui... ja – loa võib kehtetuks tunnistada, kui...* (**H. Maurer**. Haldusõigus. Üldosa. Tallinn 2004, lk 84–85).

KÄSKIMISE LAAD. KÄSK JA KÄSKLAUSE

Äsja ilmunud peaaegu seadusjõus üllitis ütleb:

Tuleb koostada eesti keele strateegia.

Eesti keelepoliitikat tuleb selgitada rahvusvahelisele avalikkusele.

Tagada eesti kirjakeele kvaliteet ning aidata kaasa, et hea eesti keel saaks üldkasutatavaks.

Ajalehtedes avaldatud koalitsioonileppes nimetatakse linnaajuhtimise kohustusi. On lugeda:

Linna arengut suunates lähtume kõige olulisemast – inimesest.

Istutame iga mahavõetud puu asemele vähemalt viis uut.

Hakkame maksma igale kooliteed alustavale lapsele ranitsatoetust.

Tavakeelest on leida teatud ja tuntud väljendeid:

Tee see töö nüüd kohe valmis.

Tulgu nad ise kohale.

Saatku teid edu!

Kõigi nende lausete ühine tunnus on imperatiivsus, nad väljendavad käsku või kohustust, kuid kõik nad teevad seda erinevate vahenditega.

Meie keelekirjanduses kõneleb imperatiivist kõige üksikasjalikumalt teaduslik „Eesti keele grammatika“ (1993). Tõhusat ainek pakub kolme autori – Mati Ereli, Tiiu Ereli ja Kristiina Rossi – „Eesti keele käsiraamat“ (2. tr 2000). Nende ja muudegi allikate põhjal on koostatud käesolev kirjutis, kus vaadeldakse käsu andmise võimalusi, käskimise peajooni ja käskiva kõneviisi rakendamise süsteemi. Vaatluse all on tegurid, mis suunavad ja määravad käsu vormistamist, ning see, missuguste leksikaalsete ja grammatiliste vahendite abil saab käsk oma kvaliteedi.

* * *

Imperatiivi ülesanne on väljendada **käsku** (sh palvet, üleskutset, nõuet, kategoorilist käsku). Imperatiivne verbivorm kujundab **käsklause**, nt *Tulge! Kasta lilli! Anna mulle raamat!*

Käsklauseis on öeldis enamasti käskiva kõneviisi 2. pöördes. Tegijat või olijat seesuguseis lauseis tavaliselt ei nimetata, ta väljendub pöördelõpu või käskiva kõneviisi tunnuse kaudu, nt *Osta poest leiba. Tule juba, mis siin enam oodata! Ärge kartke, ei juhtu midagi hullu!*

Mõnel puhul on käsklauseis kasutatud isikulisi asesõnu *sa* ja *te*, eelkõige siis, kui alust toonitatakse või tõstetakse esile, nt *Sa ära loe pimedas, pane tuli põlema. Käi sa vahepeal kodus ära. Ärge te enam siin prahti maha ajage!*

Üsna tihti esineb käsklauses või selle ees **üte**, mille kaudu selgub, kelle või mille poole lauses pöördutakse, nt *Mehed, tulge siia! Õpetaja, laulge meile!*

Eitavat käsku nimetatakse **keeluks** ja vastavat lausetüüpi **keeldlauseks**, nt *Ära sega! Ära ole ebaviisakas! Ärge muutuge tüütuks!*

Kirjas pannakse käsklause lõppu hüüumärk, kui käsk või keeld on väljendatud tunderõhuga, st nõudlikult, nt *Andke juua! Ära mine enam kuhugi! Räägi kõik ilusasti ära!*

Kui käsk või keeld on avaldatud rahulikus toonis, pannakse käsklause lõppu punkt, nt *Pane artikkel toimetaja lauale. Ärge pahandage juhataja äkilise meelega pärast.*

Käsk võib olla otsene või kaudne

Otsese käsu puhul on käsu allikas kõneleja ning käsu adressaat kuulaja. Otsest, st kuulajale suunatud käsku väljendab käskiv kõneviis, nt *Jää minu juurde! Jätke mind siia! Lubage mul avada koosolek!* Otsese käsu puhul kasutatakse ainult ainsuse ja mitmuse 2. ning mitmuse 1. pööret (*ela, elage, elagem*). Käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöörde vorm on kõrgstiilne, tal on üleskutsuv ja õhutav tähendusvarjund, kusjuures üleskutse kehtib ka kõneleja enda kohta: *Austagem sangareid! Nentigem, et tõlke kvaliteedi määrab kõigepealt stiil tervikuna. Kui võimalik, kasutagem oma- või võõrsõnu, kui aga peame kasutama tsitaatsõnu, tehkem seda õigesti!*

Neutraalstiilis kasutatakse selle asemel kindla kõneviisi 1. pööret, nt *söögem* asemel *sööme*, *ärgem* *söögem* asemel *ärme sööme*. *Ärme viivitame enam minutitki. Ärme enam edasi loeme*. Kipub levima keeldkõne vorm *ärme söö, ärme loe, ärme tee*. Korrektses kirjakeeles soovitatakse seda vältida.

Kaudse käsu korral ei ole adressaadiks kuulaja ega käsu allikaks kõneleja. Kuulaja või kõneleja vaid vahendab kellelegi kolmandale suunatud või kelleltki kolmandalt lähtuvat käsku. Kaudne käsk vormistatakse möönva kõneviisi abil, nt *Poisid kogunegu koolimaja ette! Jõhkardite ümber loodagu vaikimise müür! Isa ütles, et mingi ma ise juhatajaga rääkima*. Ka määrsõna *las* koos kindla kõneviisi vormiga väljendab kaudset käsku, nt *Las Priit ootab mind kella all*.

Käsklausele on kujunenud sekundaartähendused

Kui lause oma sisu või kontekstisobivuse poolest käsku ei saa väljendada, moodustuvad teisenenud funktsiooniga käsklauseid, mis harilikult väljendavad **soovi**, nt *Kasva suureks! Saja, vihmake! Mingu teil reis hästi!*

Lausele annavad tähendusvarjundi mitmesugused verbid, noomenid, adjektiivid ja adverbid.

Verb **pidama** märgib näiteks kohustust, **võima** lubatavust, nt *Igäiks peab ise otsustama. Seda me ei pidanudki tegema. Nad võivad kõike teha.*

Kohustatust märgib verb **tulema**, kohustuslikkuse eitust verbide **maksma**, **pruukima**, **tasuma**, **tarvitsema** eitavad vormid ning lubatavust verb **tohtima**, nt *Loetellu tuleb võtta kõik ilmunud teosed. Oodatavat väitlust ei maksa karta. Selle asja üle ei tasu teil pead vaevata. Palgast tohib kinni pidada ainult seaduse alusel.*

Käsuvarjundi annavad lausele adjektiivid **vajalik**, **soovitav**, **lubatav**, **kohustuslik** jt, adverbid **vaja** ja **tarvis**, substantiivid **käsk**, **nõue**, **soovitus**, **vajadus** jt, nt *Teil on kohustuslik homme ilmuda. On tarvis tunnetada hariduse sotsiaalset tähtsust. Sotsiaalselt mõelda on aja nõue.*

Kohustustähendust intensiivistavad adverbid **paratamatult**, **vältimatult**, **tingimata**, lubatavust adverb **pealegi**, nt *On tingimata tarvis tunnetada hariduse sotsiaalset tähtsust. Paratamatult peab igäiks oma risti kandma. Las nad tulevad pealegi.*

Sageli ei ole eri liiki lausete vahepiirid selged ja laused kätkevad mitut teatelaadi, nt käskivat, küsivat ja hüüdvat.

Eespool oli juttu, et käskiva kõneviisi 1. pöörde asemel kasutatakse neutraalstiili puhul kindla kõneviisi 1. pööret.

Kindlat kõneviisi tarvitatakse käsu väljendamiseks ka muude isikute puhul. Seal annab see kõnele suurema kategoorilisuse kui käskiv kõneviis, nt *Sa tuled kohe siia! Lähet mõlemad koju!*

Tavalise kategoorilise käsu väljendaja kõnekeeles on küsilause, mida lausutakse käskiva intonatsiooniga: *Kas sa jätab juba järele!*

Kindel kõneviis väljendab lubadust või kohustatust seesugustes lausetes: *Anname välja preemia parimale eesti keele õpetajale. Avame vanalinnas torni linlastele ja jätkame linnamüüri renoveerimist. Suurendame spordiga tegelevatele noortele makstavat pearaha.*

Intonatsiooni ja leksikaalsete vahenditega saab vormistada erisuguseid suhtluseesmärke. Käsku saab väljendada lisaks käsklausetele ka muud tüüpi lausete abil.

Küsilauseid

Kui küsilause avaldab tagasihoidlikku soovi või oletamisi öeldud mõtet, siis on öeldis tingivas kõneviisis, nt *Võiksid ehk siiski palitu maha võtta? Mis ta peaks küll mõtlema?*

Küsilausest väljendavad käsku

- **käskküsilauseid:** *Kas te vaataksite mu joonistusi? Kas seltskond ei ootaks veel natuke? Ega te ei aitaks mind?*
- **retoorilised küsilauseid:** *Mida te endale lubate? Mis te nüüd! Miks sa mantlit maha ei võta?*

Sellises kaudses vormistuses on käsk ühtedel juhtudel tugev, nõudlik, teistel nõrgem (palve, ettepanek).

Möönduslauseid

Möönev kõneviis väljendab harilikult vahendatavat käsku, s.o käsku, mis

- **on suunatud kõnelejalt kolmandale isikule:** *Ütle neile, et tulgu nad homme ise kohale. Jüri tehku see töö ära. Tüdrukud võimelgu saalis.*
- **lähtub kolmandalt isikult:** *Emal ütles, et mina katsugu oma raha paremini hoida. Lapsed nõudsid: tulgu sina neile päriselt õpetajaks.*
- **on suunatud kuulajale:** *Saagu see töö teile homseks tehtud! See töö jäägu sinu teha. Jäägu ebaoluline märkimata.*

Käsku saavad väljendada üksnes möönva kõneviisi 3. pöörde ja umbisikulise tegumoe vormid, nt *Kiri koostatagu kahes keeles. Kõneldagu üksnes tõtt. Söödagu ainult pestud puuvilja.*

Väitlauseid

Väitlause põhiülesanne on väljendada väidet. Ent mõningate vahenditega saab väitlause vormistada ka käsku ja soovi, nt *Ma palun kõiki paigale jääda! Sul tuleb minu tööd jätkata. Ma tahan, et te mulle kõik ära räägiksite.*

Kohustuslikkuse ja võimalikkuse varjundiga väidet vormistab tavaliselt möönev käsklause, nt *Minul olgu ikka laste jaoks kommid taskus. Sadagu või päevad läbi, matkale läheme niikuinii.*

Soovlauseid

Soovlauseid väljendavad soovi, samuti ergutust või ähvardust. Öeldisverb on tavaliselt tingivas kõneviisis, nt *Kui seda metsa ees ei oleks! Et Margus ometi tuleks! Peaks nüüd päike välja tulema*

Harvemini esineb öeldis soovlause käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes ning ainsuse ja mitmuse 3. pöördes. Soovlauseid, mille öeldis on käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes, väljendavad ergutust mingiks tegevuseks, millest ka kõneleja ise on valmis osa võtma, nt *Kuulakem siis veel kord seda kalamehe lugu! Ärgem unustagem võetud kohustusi täitmast!*

Soovlause, kus öeldisverb on käskiva kõneviisi 3. pöördes, märgib vahel keeldu ja hoiatust, nt *Ärgu lastagu end hirmutada kuulujuttudest. Ärgu neiu õppigu seltskondlikku silmakirjalikkust.*

Hüüdlauseid

Eri rühma moodustavad hüüdlauseid, mida kasutatakse teretamisel, õnnitlemisel, tänamisel, hüvastijätul jne, nt *Olgu tervitatud rahu rahvaste vahel! Jumalaga, Maria!*

Hüüdlauseis on öeldisverb enamasti kindlas kõneviisis. Mõnes hüüdlauseis kasutatakse öeldist käskivas kõneviisis, kui lauses väljendub tervitus või tänu, nt *Elage siis hästi, elage väga hästi!*

Hüüuintonatsioon kõnes ja hüüumärk kirjas on ka intensiivset käsku väljendavatel käsklauseitel, nt *Lõuad pidada ja edasi teenida!*

Nõrgemat käsku väljendava lause lõppu hüüumarki ei panda, nt *Lähme toome poest leiba.*

Käsu intensiivsus

Käsk on varieeruva tugevusega. Tugevusastmeid saab väljendada nii leksikaalselt kui ka grammatiliselt.

Leksikaalselt väljendub käsu tugevus näiteks lausetes: *Ma soovitan teil lahkuda. Ma palun teid siia jääda. Ma käsin teid sellest vaikida. Ma nõuan, et mind ära kuulataks. Ma keelan teil siia tulla.*

Käsku pehmendavad

- **kiilud**, nt *palun, ole hea, ole (nii) lahke/armas/kena*, kõnekeeles *eks, nõus*; märsõna *las*, nt *Palun too mu raamat! Olge nii kena, lõpetage see töö homseks ära. Too mu tööriistad siia, eks!*
- **tingiv kõneviis**, eriti eitavas vormis, nt *Ehk sa tooksid mu raamatud siia? Ega sa ei ootaks veel viis minutit?*
- **võimalikkust edastavad vahendid**, eriti küsivas lauses, nt *Võib-olla ootate nad ära? Saad sa mulle paar kaustikut ulatada?*

Käsku tugevdavad

- **ajamäärused**, nagu *kohe, juba, ükskord, sedamaid, jalamaid, silmapilk*, partikkel *ometi*, nt *Tule kohe alla! Lõpeta ükskord see heliredelite harjutamine! Sa jätad silmapilk ta rahule!*
- **da-infinitiivsed laused**, nt *Auto tühjaks laadida! Laiali minna! Kiri veel täna edasi saata!*

- **paratamatust väljendavad sõnad**, nt *Seda rohtu võta tingimata! Paratamatult peame järgima seadust.*
- **vormelid, eriti käsklused**, nt *Käies marss! Käed üles! Stopp! Püsti!*

Tugevat käsku, palvet ja üleskutset saab ekspressiivselt väljendada ka pealiikmeta lausega, nt *Kalale! Välja minu katuse alt!*

Käsklused, mille algul on sidesõna *et*, väljendavad kategoorilist käsku ja nõuet. Sel puhul on öeldis kas kindlas kõneviisis või tingivas kõneviisis, nt *Et sa siit kohe kaod! Et see veel täna õhtul kõigile teatavaks saaks!*

Käsklause baasil on kujunenud palju osalt tuhmunud tähendusega vormeleid.

- **etiketihased:** *Anna andeks! Vabandage! Ole hea!*
- **tekstikohased:** *Kuule! Mõtle! Kujuta ette!*
- **suhtumist väljendavad:** *Mine metsa! Täna õnne!*

Nagu artiklist näha, on käsu väljendamiseks palju võimalusi. Kui suhtluseesmärk ja lausetüüp teineteisele üksüheselt ei vasta, kombineeruvad ja põimuvad eesmärgi nimel ka teised kõneviisid. Pilt, mis eri võimalustest kujuneb, on kirev ja keerukas. Loodetavasti on õige valiku tegemisel abiks ka käesolev kirjutis.

ELLI RIIKOJA

MIDA EKI KEELENÕUANDEST KÜSITAKSE (2)

Kokku- ja lahkukirjutamine

Kokku- ja lahkukirjutamises on kõige rohkem huvi tuntud **nimisõna + nimisõna** vormistamise vastu, mis võtab enda alla kõvasti üle poole (umbes viis seitsmendikku) kõigist kokku- ja lahkukirjutamise küsimustest. Kõige sagedamini huvitab keelenõuküsijat ainsuse omastavas käändes täiendi vormistamine.

Kui ainsuse omastavas käändes täiend väljendab kuuluvust, kirjutatakse ta järgnevast nimisõnast lahku: *konto omanik, kaardi valdaja*. Kui täiend märgib järgneva nimisõnaga väljendatud mõiste liiki või laadi, tuleb ta kirjutada järgneva nimisõnaga kokku: *oktoobrikuu, kriminalistikatalitus, auditiosakond, protseduuriõde, kvaliteediinsener, viisarežim, vanilliküpsised, autovõtmed, töövõtuleping*. Sama reegli järgi saab kokku kirjutada ka kolm või enam tüve: *emakeelepäev, kõrvitsaõlikapslid, hoolekandeaustus, sõbrapäevakruus, aastalõpupidu, andmesideteenus, heaoluühiskond*.

Kokku- ja lahkukirjutus võib oleneda sellest, kas tegu on konkreetse üksikjuhtumiga või liigimõistega: lahku kirjutatud *osakonna juhataja* märgib konkreetse osakonna juhatajat (*osakonna juhataja sõitis Tartusse*), kokku kirjutatud *osakonnajuhataja* on liigimõisteline ametinimetus (*osakonnajuhatajate infotund, töötab osakonnajuhataja ametikohal*). Samuti näiteks *linnaosa vanem* (*linnaosa vanemaks sai Jaan Jalak*) ja *linnaosavanem* (*linnaosavanemate nõupidamine*), *klubi liige* ja *klubiliige*, *parketi lihvimine* ja *parketilihvimine*.

Mitmesõnaliste ühendite korral tuleb tähele panna täiendi kuuluvust. Näiteks kirjutatakse *karbi kaas* lahku ühendis *iga karbi kaane all*, kui täiend *iga* laiendab sõna *karp*. Kui täiend *iga* laiendab sõna *kaas*, kirjutatakse *karbikaas* kokku: *iga karbikaane all*. Samuti *vana kooli mees* ja *vana koolimees*, *noorte tööhõive projekt* ja *noorte tööhõiveprojekt*. Muidu kokkukirjutatava ühendi võib lisatav täiend lahku viia, vrd *kalamarjavõie* ja *punase kalamarja võie*, *keeleoskus* ja *eesti keele oskus*, *aastaruanne* ja *2005. aasta aruanne*, *kalapüügitarbed* ja *sportliku kalapüügi tarbed*. Samuti on õige *teise klassi laskur* (mitte *teise klassilaskur*), *õise viinamüügi keelu* (mitte *õise viinamüügikeelu*) *kehtestamine*.

Liiga pikaks minevaid kokkukirjutisi võib kirjutada lahku või liigendada sidekriipsu abil: *veresoontekirurgia osakond* (vrd lühem *kirurgiaosakond*), *raudteetranspordi ettevõtte* (vrd *transpordiettevõtte*), *ehitusjärelevalve teenistus* (vrd *valveteenistus*), *tuletõrje-veevõtukoht*, *evakuaatsiooni-laevalgusti*, *kinnisvaraarenduse projektid* (aga vormist tingitult kokku *kinnisvaraarendusprojektid*), *edasiarenemise võimalused* (~ *edasiarenemisvõimalused*).

Küsitud on mitmuse omastavas käändes täiendi vormistamist. Enamasti kirjutatakse see järgnevast nimisõnast lahku: *vigade parandus, teenuste osakond, lubade büroo, toiduainete ekspertiis, paneelelamute rajoonid, varguste laine, sisehaiguste kliinik*. Kindlaks kujunenud ühendid kirjutatakse kokku, eeskätt käib see kahesilbilise täiendi kohta: *lastekasvatus, naistetreener, meestevangla, noortenõustaja*. Samuti vormistatakse kokku pike-mad omaette tähendusega ühendid, nagu *emadepäev, teadetetahvel*. Vahel sobib mitmuse omastavaga sõnaühendi asemele paremini ainsuse omastavaga liitsõna, nt on *kiudainete allika, küllaliste raamatu ja korterite hindade* asemel paremad *kiudaineallikas, küllalisraamat* (s-liitumine) ja *korteri hinnad*.

Keelenõuküsitajale on vahel isegi see uudiseks, et nimetavas käändes või lühitüveline täiendi tuleb järgneva nimisõnaga kokku kirjutada: *velvetpintsak* (mitte *velvet pintsak*), *redeltõstuk, valtsprofiil, kontakttelefon, maksimumvõimsus, paigaldusaeg, tellimiskiri*. Samamoodi toimitakse, kui täiend- või põhiosa on mitmetüveline: *ülalpidamiskohustus* (lahku saab kirjutada kujul *ülalpidamise kohustus*, kuid mitte *ülalpidamis kohustus*), *silmaümbruskreem, reoveepuhastusjaam, metsaistutuspäev, miinimumvooluhulk*.

Mõnes teises käändes olev nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast enamasti lahku: *kasutusele võtmine, haigusest jagusaamine, ametist lahkumine, liikmeks astumine, üüri-le andja, hoones olijad, kohata jäänu*.

Omadus-, arv-, ase- ja muutumatu sõna kirjutatakse nimisõnast üldiselt lahku: *värske kapas, must sõstar, punane uba, rõõsk koor, kaks inimest, see päev, kiiresti kirjutamine, germaani päritolu*. Sagenenud on küsimused tuletisomadussõnade vormistamise kohta, mis samuti tuleb järgnevast nimisõnast lahku kirjutada: *kohalikud valimised* (mitte *kohalikudvalimised*), *naiselik uudishimu, kiudoptiline võrk, juriidiline dokument*.

Nimisõnaga kokku kirjutatakse omadus-, arv-, ase- ja muutumatu sõna sel juhul, kui väljendatakse kindlat omaette mõistet: *õigeusk, külmlaud, vanemmehaanik, käsitsipesu*. Sageli on küsitud, kuidas vormistada *hea + meel*. Seda saab kirjutada nii lahku kui ka kokku: *Mul on hea meel* või *Mul on heameel*. Lahkukirjutuse korral omadussõna käändub: *Hakkas heast meelest nutma*, kokkukirjutuse korral aga mitte: *Hakkas heameelest nutma*.

Palju on tuntud huvi ühendi *vaba aeg* kirjutamise vastu: lahku kirjutatakse *vaba aja sisustamine, vaba aja veetmine*; kokku näiteks *vabaajakaubad, vabaajakeskus, vabaajariietus, vabaajarõivad, vabaajateenus*. Kõiki neid kokkukirjutisi võib ka lahku kirjutada: *vaba aja kaubad* (kuid mitte *vaba-aja kaubad*) jne.

Lühenenud tüvega omadussõna ning tegusõna tüvivorm tuleb kirjutada järgneva nimisõnaga kokku: *avasõnavõtt, distsiplinaarkäskkiri, sisekontroll, punavein, põhieesmärgid, tsiviil-militaarkoostöö*.

Kolm ja enam tüve kirjutatakse omaette tähenduse korral kokku: *hullulehmatõbi, punasesõstrazelee, valgeveiniüädikas, vabaviskevõistlus, meieisapalve, mitmeviljakukkel, üheõõsuhe, kahepereelamu, viiepallisüsteem*. Kui omaette tähendust ei ole, siis tuleb kirjutada lahku: *musta lepa palk, kümne aasta areng*.

Omadussõnade kokku-lahkukirjutuses domineerivad küsimused käändsõna ning sellele järgneva *ne-* ja *line-*omadussõna vormistamise kohta. Kokku kirjutatakse: *auhinnavääriline, meemaitseteline, inimsusevastane, hinnakirjajärgne, rootsikeelne, sentimeetriüksune, protokollikohane, viienädalane, müügieelne, majaesine*. Lahku kirjutatakse juhul, kui *ne-* või *line-*omadussõna juurde kuuluval sõnal on käändsõnaline täiend: *mitme sajandi pikkune, kahe sentimeetri üksune, kindlustuslepingu sõlmimise eelne*. Lahkukirjutust võib tingida ka kokkukirjutuse pikkus: *võlaõigusseaduse kohane, ajaloomuuseumi esine plats*.

Palju on küsitud *-poolse* ja *-alase*, samuti *-vahelise* kirjutamist: *sihtriigipoolne, Teie-poolne, Norra-poolne, kommunikatsioonialane, IKT-alane, salkadevaheline*. Sageli saab need omadussõnaosad ära jätta: *likvideerijate arvamus* (mitte *likvideerijatepoolne arvamus*), *Teie ettepanek* (mitte *Teie-poolne ettepanek*), *lastekaitsekonverents* (mitte *lastekaitsealane konverents*), *rahapesu tõkestamise nõupidamine* (mitte *rahapesu tõkestamise alane nõupidamine*), *ministeeriumide koostöö* (mitte *ministeeriumidevaheline koostöö*).

Sageli on küsitud, kuidas vormistada nime ja sellele järgnevat *ne-* või *line-*omadussõna. Need kirjutatakse sidekriipsu abil kokku: *Tallinna-keskne, Reini-äärne, Eesti-aineline, Rootsi-sisene, Toomemäe-alune, Elizabethi-aegne, Windowsi-põhine*. Lahku kirjutatakse mitmesõnaline nimi: *Windows XP põhine, Eesti Vabariigi aegne, Atlandi ookeani äärne*.

Number kirjutatakse järgneva *ne-* või *line-*omadussõnaga kokku või liidetakse sidekriipsu abil: *15aastane ~ 15-aastane* (kuid mitte *15 aastane*), *70aastane ~ 70-aastane* (aga lahku *70 aasta vanune*), *2,5kuune ~ 2,5-kuune, kuni 10päevased ~ kuni 10-päevased, 50- ja 60aastased ~ 50- ja 60-aastased*.

Nagu nimisõna nii ka omadussõna puhul sobib mõnikord mitmuse omastavas täiendi asemel paremini ainsuse omastavas täiend, nt *kordaminekuterohke, vitamiiniderikas, säilitusainetevaba* asemel võiks kasutada *kordaminekurohke, vitamiinirikas, säilitusainevaba*.

Tegusõnade puhul küsitakse kõige sagedamini ühend- ja väljendteigusõnade pöördeliste ja käändeliste vormide ning neist tegusõnadest lähtuvate nimisõnade õigekirjutust. Ühend- ja väljendteigusõnade osad kirjutatakse tavaliselt lahku: *avamine on edasi liikunud, leping on alla kirjutatud, palume osa võtta, üles ütelda, meelde tuletada, ette valmistada, ette tänades, kokku leppides, üles kirjutamas, täname teid kaasa aitamast*.

Lauses täiendina esinevat mineviku kesksõna ning *mata-*vormi võib kirjutada kokku või lahku: *kokkulepitud kord ~ kokku lepitud kord, väljaarvutatud pension ~ välja arvutatud pension, ettenähtud maksekorraldus ~ ette nähtud maksekorraldus, läbivaatamata*

jätmine ~ läbi vaatamata jätmine. Lahkukirjutust tuleks eelistada, kui ühendtegesõna määrsõnalisele osale eelneb sellega seotud laiend: *artiklis 26 ette nähtud hüvitised, tootmisest välja langenud maad.*

Ühend- ja väljendtegesõnadest saadud nimi-, omadus- ja määrsõnade osad kirjutatakse harilikult kokku: *kaasarääkimine, üleslaadimine, tagasihelistamine, allkirjutamine, kokkuleppimine, kättesaamine, ärajätmine, vastuvõtmine, järelevalve, kaasaaitajad, edasilükkamatu, väljapuhanu, (olete) väljavalitu* (vrd *olete välja valitud*).

Ühend- ja väljendtegesõnade hulka mittekuuluvad kesksõnaühendid kirjutatakse enamasti lahku: *isikut tõendav dokument, tulu tootvad projektid, raskesti loetav käekiri, tõsiselt arvestatav ettevõtmine, hästi varustatud kauplus, palju kirjutud raamat, enam kasutatavad maitseained, enim müüdud auto, vähem eelistatud valdkonnad, ammu surnud kirjaniik, äsja loodud ühendus, allpool kirjeldatud* (või kokku: *allkirjeldatud*) *sündmus, eespool nimetatud* (või kokku: *eelnimetatud*) *väited, suus lahustuv tablett, kasutada olev info.*

Arvsõnade puhul on kõige rohkem küsitud *tuhande* kirjutamist: *pool tuhat, üks tuhat, kolm tuhat, kümme tuhat, kolmkümmend üheksa tuhat*; samuti *tuhande-tuletisi: sajatuhandes, mitmetuhandene, paarituhandeline.*

Muutumatumest sõnadest on kõige sagedamini küsitud *kas või, kes tahes, mis tahes, just nimelt, veel kord*, mis kirjutatakse lahku. *Võib-olla* tuleb kirjutada sidekriipsuga, mitte kokku: *võibolla*. Kokku kirjutatakse *millegipärast, sealsamas, senimaani, sealhulgas, vahetevahel*. Tähenõndes 'muide' kirjutatakse *muuhulgas* kokku, tähenduses 'teiste hulgas' kirjutatakse *muu hulgas* lahku.

Palju on küsitud kaassõnade kirjutamist. Kaassõna kirjutatakse käändsõnast, mille juurde ta kuulub, lahku: *soovi korral, suitsiidi läbi, meele järgi, kirja teel, selja tagant, õue peal, külje pealt, üle pea*. *Poolt* kirjutatakse käändsõnast lahku: *ühelt poolt, teiselt poolt, omalt poolt*, ning määrsõnaga kokku: *altpoolt, pealtpoolt*. *Pidi* kirjutatakse käändsõnast tavaliselt lahku: *majaseinu pidi, vihmaveerenne pidi, merepõhja pidi, laiemat otsa pidi*. On tuntud huvi ka mõne *lt*-tuletise vastu, mis käituvad kaassõnana, nt *järgselt, siseselt*. Need kirjutatakse küll eelneva sõnaga kokku (nt *lepingujärgselt, asutusesiseselt*), kuid sageli tuleks sõnastust muuta: *hinnakirjajärgselt* asemel oleks parem *hinnakirja järgi* ning *fraktsiooniseselt* asemel *fraktsiooni sees* või *fraktsioonis*.

Kirjavahemärgid

Koma

Koma panek tundub keeletarvitaja jaoks kõige raskem, mistõttu sedalaadi kõhklused hõlmavad umbes poole kõigist kirjavahemärgiküsimustest. Väga sageli on küsitud osalause te ja sidesõnade komastamist. Osalused tuleb eraldada komadega juhtudel, nagu *Mõttes, kui-*

das küsimust lahendada. Sul on, kuhu areneda. Need, kes teavad, kuidas õigesti õppida, on edukad. Milline see mõju on, ei ole prognoositud. Komata jääb näiteks *Ta astus tuppja ja hakkas kohe õiendama.*

Sageli on küsitud võrdlussidesõnade *nagu* ja *kui* komastamist. Kui sidesõnale järgneb öeldisverb, pannakse koma nagu kõrvallause puhul ikka: *Tegutseb, nagu oskab. Ma pigem suusatan, kui jooksen. Viga ei oleks tekkinud, kui notarid oleksid kontrollinud .. Ühel talveõhtul, kui Tõnu jälle purjus koju tuli, külmus ta surnuks.* Kui tegusõna puudub, koma ei panda: *Ka Venemaa õpetajad nagu Eesti omadki on hädas madalate palkadega. Nagu paljud Diderot' teosed trükiti ka see ära postuumselt. Parem viis viiki kui üks kaotus. Tervik on suurem kui tema osade summa.* Komata kirjutatakse ka tegusõna käändelised vormid: *Ei taha midagi rohkem kui õppida. Ta peaks enne tegutsema kui kõnelema. Seekord ei olnud tormi nagu esimesel korral märke sõites.* Ka ühendsidendi *niisagu* komastamine käib samamoodi: *Miks telefon ei tööta nii, nagu ma tahan? Ühendage juhtmed nii, nagu joonisel on näidatud. Asjad ei lähe nii, nagu loodetud. Töötada nii nagu enne programmi tulekut. Nii nagu Peeter on ka Mart õppinud geoloogiat.*

Kui *nagu* alustab võrdlussõnade loetelu ja esineb tähenduses 'näiteks', tuleb tema ette koma panna: *Tehnika tippsaavutused, nagu X kaamerad ja N muud asjad, .. Mitte kasutada klooripõhiseid valgendeid, nagu ..*

Küsitud on ühendsidendite *ilma et, olgugi et, selleks et, selle asemel et, kui ka, enne kui, isegi kui, juhul kui* komastamist. Neist kõige rohkem on huvi tuntud lause alguses paikneva *juhul kui* vastu, mida ei komastata ja millest saab sõna *juhul* sageli ära jätta: *Juhul kui üks pooltest ei ole nõus antud otsusega, lahendatakse .. = Kui üks pooltest ei ole nõus antud otsusega, lahendatakse ..* Sagedased on ka küsimused sidendi *enne kui* kohta, mis lause algul kirjutatakse komata: *Enne kui päikesekiired mäekülgesid sulatama hakkavad, on meil rõõm ..* (küll tuleb koma on ette), ja lause keskel komaga: *Blendamed aitab parandada mõrad enne, kui need aukudeks muutuvad.*

Vahel on helistajad teada saanud, et ka sidesõnade *ja, ning* ette võib mõnikord käia koma: *Seepärast arvan, et oled huviline, ja tutvustan sulle klubi. Kui soovid Coca-Colat, maksa 50 krooni, ning kui soovid Sprite'i, maksa ..* (selles ja eelmises lauses on koma kõrvallause tõttu). *Seisid, kotid käes, ja vaatasid ..* (koma on verbita lauselühendi tõttu). Koma ei ole: *Ta on lõpetanud lennujuhtide kursuse ning tal on hulgaliselt praktilisi kogemusi.*

Väga palju on küsitud lauselühendi, eeskätt *des-* ja *mata-*lühendi komastamist. Need eraldatakse komaga siis, kui nende peasõna on lühendi algul: *Kasutades figuurnoote, õnnestub mängida esimesel korral. Firma kuulub SCA kontserni, olles üks suuremaid.* Tüdruk vangutas pead, *suutmata kuulnud uskuda.* Kui peasõna on lühendi lõpul, koma ei panda: *Figuurnoote kasutades õnnestub mängida esimesel korral. Mõne aja möödudes ilmus akna alla koer. Serveri tüüpi muutub muutub ka ..* Mõnikord *des-*lühend ei sobi (*des-*lühendi tegija ja põhilause tegija pole samad) ning lause tuleb ümber sõnastada, näiteks

kõrvallause abil: **Tellides** tüüpakna, toome lepingu ja arve ise kohale **à Kui tellite** tüüpakna, toome lepingu ja arve ise kohale. **Liitudes** detsembris, on kuutasu veebruari lõpuni .. **à Kui liitute** detsembris, on kuutasu .. EMT-GSMi **ilmudes** displeile on telefon EMT võrgus **à Kui ekraanile ilmub** EMT-GSM, on telefon EMT võrgus. Mõnes kaassõnastavas lauselühendis, nagu **võrreldes-** ja **hoolimata-**tarindis, võib koma panemata jätta: **Võrreldes** eelmise aastaga kasvas .. Ta tuli **hoolimata** sellest, et ..

nud- ja **tud-**lühendid eraldatakse alati komaga: **Kohus, tutvunud taotlusega ja uurinud tõendeid**, leidis, et taotlus on põhjendatud. Tööandja, **saanud teada alluva haigusest**, vallandab töötaja. **maks-**lühendit harilikult komaga ei eraldata: **Võttis puhkuse tegemaks sõiduettevalmistusi**. Koma on vajalik üksnes siis, kui mõtteselgus seda nõuab. Komadega eraldatakse alati ka verbita lühend: **Kui istuda, käed rüüpes**, siis ei juhtu midagi. On näha noori, **sigaretid suus ja õllepudel käes**.

Palju küsimusi on esitatud **lisandi** koma kohta. Eeslisand kirjutatakse komata: **hageja Pille Kuuse avaldus; omanik Mari Muraka soovil; Kohtuti Euroopa Nõukogu keskkonnavooliniku NN-iga**. Järeellisand eraldatakse komadega: **Meie, allakirjutanud, koostasime järgmise dokumendi**. Seda tegid kaks ülikooli psühholoogi, **John ja Tom**. Palun võimaldada mulle, **Maali Maasikale**, 8. detsembril vaba päev. K. Marttila, **üks Unikulma müüjatest**, räägib, millist tagasisidet ta saab klientidelt. Omastavas käandes järeellisandi puhul panakse koma vaid lisandi ette: **Seoses minu 16-aastase poja, Eesti koondise liikme osavõetuga maailma karika etappidest .. Issanda, teie Jumala tahe**. Kui-lisandit ei eraldata komadega: **Toomas K. kui pandi pidaja ja Kristi R. kui pandi loovutaja. Sulle kui meie kliendile**.

Kiilud eraldatakse komadega. Palju on küsitud **ütte** komastamist: **Aga Sten, miks sa seda räägid? Tere, Euroopa! Palju õnne Sulle, Madis! Ootan teie punkte, Urve, Milvi ja Indrek, esmaspäevaks!**

Keeletarvitajaid on huvitanud sõna **palun**, mis jääb enamasti komadeta: **Tõmmake palun vastustele ring ümber. Pöörake palun lehte. Kui Teil on lisaküsimusi, pidage palun nõu arstiga**. Rõhutamise korral saab kirjutada komadega: **Saada, palun, juba see kiri ära**.

Nii mõnigi kord on olnud probleemiks koma kasutamine **kirja alguses ja lõpus**. Kirja alustava pöördumise lõppu lisatakse hüüumärk või jäetakse lõpumärk panemata, koma kasutus on väär: **Lugupeetud härra Jaan Jalak!** (hüüumärgiga) või **Lugupeetud härra Jaan Jalak** (ilma lõpumärgita); **Head volikogu liikmed!** Kirja lõpusõnad **lugupidamisega, ette tänades** jt tuleb kirjutada komata: **Lugupidamisega Liisi Lepp** (mitte **Lugupidamisega, Liisi Lepp**); **Austusega Kaarel Kask; Siiralt Teie Krista Kuusk; Tervitades Tiia Tamm** (mitte **Tervitades, Tiia Tamm**); **Ette tänades Peeter Pärn; Meeldivat nädalat soovides Lea Lehis**.

Aeg-ajalt on küsitud **täiendi** komastamist. Koma ei ole eriliigiliste täiendite vahel: **tume raske täisnurkne mööbel; kvaliteetne valge kivi; lühiajaline ühekordne üritus**. Koma kasutus oleneb tähendusest: **Kaotada seni makstud, töö tulemustega otseselt mitteseotud**

tasud. Täpsustava täiendi korral võib koma panna: **mahukas, 21 numbrist koosnev kava**. Koma on vajalik lauses *Renoveerivad hotelli kolmeteistkümnenda, sviitide korruse*, kui on mõeldud tähendust 'kolmeteistkümnnes ehk sviitide korrus'. Mitu omadussõnalist järeltäiendit eraldatakse komaga: *Mälestus Sinust, kaunis ja hea, kestab ajas ja meeles*.

Keelenõuküsimajaid on huvitanud koma panek hõlmavate samaliigiliste määruste, eeskätt hõlmavate kohamääruste puhul. Need kirjutatakse komata: *Büroo asub Kadrioru pargi serval luigetüügi läheduses*. Võistlus leiab aset *Rapla maakonnas Sutlemas RMK jahikompleksis*. See juhtus *Colorados Springsis* ~ See juhtus *Springsis Colorados*. *Peterburis aadressil Suvorovi prospekt 18* avati uus viietärnihotell. Kui aadressiosad on lauses nimetavas käändes, tuleb komad panna: *Valgamaa, Pühajärve vald, Sihva küla* (vrd *Valgamaal Pühajärve vallas Sihva külas*); *Luua küla, Palamuse vald, Jõgevamaa; Sõpruse puistee, Tallinn* (vrd *Sõpruse puistee Tallinnas* või *Tallinnas Sõpruse puistee*). Seesuguse sõnastuse nagu *kinnistu aadressiga Tartu linn, Vallikraavi tn 25* võõrandamine asemel oleks loomulikum sõnastus *Tartus Vallikraavi tn 25* asuva kinnistu võõrandamine. Koma ei panda ka hõlmavate ajamääruste puhul: *Loeng toimub 17. märtsil 2004 kell 15*.

Nädalapäeva ja kuupäeva märkivad sõnad teineteist ei hõlma, mistõttu nende vahele koma pannakse: *reede, 13. märts; kolmapäeval, 10. aprillil kell 11; laupäeval, 14. veebruaril ja pühapäeval, 15. veebruaril*. *Koosolek toimub neljapäeval, 22. aprillil tavapäraselt kell kolm*.

Koha- ja ajamäärusi kui eri liiki määrusi komaga ei eraldata: *5. mail Tartus peetud seminar*. *Koosolek toimub Tallinnas 22. märtsil 2004. aastal; Tallinnas 31. jaanuaril; Põltsamaal 18. juunil 2004; 25. mail 1960 Pärnus; Tartus 21.04.2004; Tallinna kultuurikeskuses 5. mail 2004*. Küll pannakse koma dateeringu kohanime (või muu kohta märkiva sõna) ja kuupäeva (või muu aega märkiva sõna) vahele, kui need on nimetavas: *Tallinn, 21.04.2004; Tallinna kultuurikeskus, 5. mai 2004; Ida-Virumaa, august 2003*. Tavaks on jätta koma panemata väljaande tiitellehel ilmumiskoha ja -aja vahel.

Jutumärgid

Pealkirjad kirjutatakse jutumärkides ja esisuurtähga, mitte läbiva suurtähga: *projekt „Ideede risttee”* (mitte *projekt Ideede risttee ~ Risttee*), *skulptuur „Kolm seppa”*, *tantsufestival „Koolitants 10”*, *kursus „Arvuti koolis”*, *mäng „Lind ja loom”*, *sari „10 olümpiastarti”*, *kampaania „Kodu juhtmevabaks”* (~ *juhtmevaba kodu kampaania*), *tants „Targa rehealune”*, *postmark „Amuuri tiiger”*, *medal „Võidu eest Teises maailmasõjas”* (võimalik ka *medal võidu eest Teises maailmasõjas*), *tiitel „Vapper maksumaksja 2003”* (~ *2003. aasta vappra maksumaksja tiitel*), *programm „Turismitoote arendus ja turundus”* (~ *turismitoote arenduse ja turunduse programm*). Eesti tekstis kirjutatakse võõrkeelne pealkiri samade reeglite järgi kui eesti pealkiri, st jutumärkides, esisuurtähga ja samas kirjas kui ümbritsev tekst. Samamoodi vormistatakse sulgudes antava pealkirja eestikeelne tõlge.

Väga tihti küsitakse keelenõuandest, kuidas nimetada seadusi, määrusi, otsuseid jm õigusakte. Need tuleks vormistada nimetusena: *kemikaalseadus, avaliku teabe seadus, Eesti Vabariigi lastekaitseadus, Euroopa Liidu kodaniku seadus, äriseadustik, tsiviilkohtumenetluse seadustik, ÜRO kliimamuutuste konventsioon, ohtlike jäätmete identifitseerimise kord, sotsiaalse struktuuri määrus* (vrd 5. novembri 2003. a määrus nr 204 „Sotsiaalne struktuur”).

Otsene kõne eraldatakse jutumärkidega, nt *Kui ohver ütleb: „Nad kõik naersid mu üle ja püüdsid mulle mõista anda, et varsti toimub pidu, aga mind sinna ei kutsuta,” siis võiks juhendaja öelda: „Siis tundsid Sa ennast kindlasti kõrvalejäetuna.” Algul ütles: „Ei, ei, ei!”, hiljem aga: „Jah, jah, jah!”* On küsitud ka seda, kas ühete jutumärkide sees saavad olla teised jutumärgid. Saavad küll, nt *Tüdruk ütles: „Kujutad sa mind ette kamandamas: „Koerad, jalutama!”?” Riina väitis: „Vanasõna „käbi ei kuku kännust kaugemale” on vananenud.”*

Asutuste, perioodikaväljaannete, kaupade jts nimedest võib jutumärgid ära jätta: *ajakiri Juht ja Juhtimine, ajaleht Valgamaalane, restoran Atlantis, fotoaparaat Smena, paat Progress, Sky Radio, kirjastus Ilmamaa, ansambel Karavan.*

Jutumärkideta kirjutatakse piltlikud väljendid: *Mägede poega meenutav vunts töötas ilma kaitsekiivrita; samuti nn-tarind: Kuulub nn halli kirjanduse rubriiki. Levimas on mingi nn hea alguse meetodika.* Jutumärgid näitaksid ironiat või teeksid tähenduse hoopis vastupidiseks: *Kui „parimatest” enam ei piisa, siis valige meie uksed.*

Huvi on tuntud ka arvutikirjas kasutatavate jutumärkide kuju vastu. Neid on mitmeid (vt nt „Eesti keele grammatika” II. Tallinn 1993), tavalisim kuju on „ ” (nagu käsitsi kirjutadeski), kasutatakse ka „ “ “ ” jt.

Sidekriips

Enim on küsitud seda, kuidas kirjutada liitsõnu, kust korduv osa (sama esi- või järelosa) on ära jäetud. Korduva osa asemele kirjutatakse sidekriips, jälgida tuleb, et see satuks õigesse kohta. Sidekriipsule järgneb või eelneb sõnavahe: *ühisveevarustus ja -kanalisatsioon, tolli- ja maksuamet, müügi- ja turundusdirektor, autotranspordi- ja ekspedeerimisettevõtte, sanitaartehnika-, ventilatsiooni- ja elektritööd* (mitte *sanitaartehnika, -ventilatsiooni ja -elektritööd*), *nelja- ja viiehäälnene, eesti-, vene- ja ingliskeelne, 5-, 10- ja 20kilomeetrine* (~ *5-, 10- ja 20-kilomeetrine*).

Ühe mõiste korral võib sidesõna *ja* ära jääda, sel juhul sidekriipsu ees või järel tühik puudub. Rohkesti on selliseid näiteid keelenõu andmebaasis toitlustuse vallast: *singi-juustupitsa* (mitte *singi-juustu pitsa*), *viski-meeglasuur, apelsini-ingverikaste, kana-riisisalat, õuna-jõhvikajook*; aga ka mujalt, nt *ostu-müügileping, sise-välistermomeeter, südame-veresoonkonnahaigused*. Sidesõnaga vormistus võib olla selgem: *haridus- ja majandustegevus, ehitus- ja haldusjuht*.

Sidekriipsu ei panda, kui ära jäetakse terve sõna sõnaühendist: *klassikaline ja spordimassaaž* (mitte *klassikaline- ja spordimassaaž*); *välismaal tehtud ja satelliitkõned; Harju, Tartu ja Põlva maakond* (aga sidekriipsuga: *Harju-, Tartu- ja Põlvamaa*). Ka käändelõpu ellipsi korral (olev, rajav, kaasaütlev ja ilmaütlev kääne) sidekriipsu ei panda: *kuuma või külmana* (mitte *kuuma- või külmana*), *vee ja veekogudega* (mitte *vee- ja veekogudega*).

Sidekriipsuga ühendatakse kokkukirjutisi, mille üks osa on täht, täheühend, sõnaosa või tsitaatsõna: *A-vitamiin* (võimalik ka *vitamiin A*, kuid mitte *A vitamiin*), *A-klass, B-veerg, ytelg, SMS-sõnum, WPN-ühendus, SIM-kaart, PIN-kood, ANP-põhine, GSM-võrk, IP-aadress, PDF-fail, hatha-jooga*.

Küsitud on sidekriipsu kasutamist täiendiks oleva nime ja sellele järgneva nimisõna puhul. Tavaliselt vormistatakse need ilma sidekriipsuta: *Toropi aasta* (= Kristjan Toropi aasta), *Vilde tuba* (= Vildele pühendatud tuba), *Fordi tiim, Moskva reis*. Nime ja numbri kokkukirjutusest *ne-* või *line-*omadussõnaga oli juttu eespool kokku- ja lahkukirjutamise all.

Tihti on küsitud seda, kas liitsõna piiril kirjutada sidekriips, kui kõrvuti satuvad kolm või enam ühesugust tähte. Loetavussidekriipsu võib neil juhtudel panna, kuid see pole kohustuslik: *saja-aastane* (~ *sajaaastane*), *pikamaa-autojuht, sakslaste-eelsed, ajaloo-olümpiaad, maksu-uudised, lakk-kingad* (~ *lakkkingad*), *plekk-karp, rokk-kontsert, kontroll-labor, lõpp-peatus*. Enim küsitud sõna on *üle-eestiline*, seda kindlasti ka nimetuletise algustähe pärast.

Suurtähtlühendi käänamisel võib panna sidekriipsu, kuid võib käänata ka ilma: *NATO-sse ~ NATOsse, OÜ-st ~ OÜst, PVC-ga ~ PVCga, AS-ile ~ ASile*. Väär on käänata ülakomaga: *AS'ile, OÜ'st*.

Ülakoma

Ülakoma pannakse võõrnimede käänamisel siis, kui nimi lõpeb kirjapildis täishäälikuga ja häälduses kaashäälikuga või vastupidi: *Scandic Palace* [pälös] : *Scandic Palace'i*, *Syracuse* [sirõkjuus] : *Syracuse'i ülikool (USAs)*, *Surfhouse* [-haus] : *Surfhouse'is*, *Mamet* [mamee] : *Mamet'st*, *Leah* [liiõ] : *Leah'ga*. Ülakoma pole vaja: *Chardonnay vein, Downi sündroom, Bossi ülikond, Dieseli teksad, Jackiest, Nataliele, Bluetoothi, Elcoteqis, Microsoft Corporationi, Strasbourgis, Lidlil, Espenbergi, Mauginile, Jeepi, McDonald'sis, Gypsy'ses* (viimastes näidetes eraldab ülakoma inglise omastava käände lõppu, st ülakoma kuulub nimesse: *McDonald's, Gypsy's*).

Omanimede käänamisel pannakse ülakoma siis, kui nime algkuju on omastava käände kuju-line: *Sepa : Sepa'ga* (vrd *Sepp : Sepaga*), *Järve : Järve'le* (vrd *Järv : Järvele*).

Tsitaatsõna käänatakse ülakoma abil: *võitis grand prix', fourchette'ile, croissant'ist*.

Punkt

Punkt teeb keeletarvitajale peavalu arvude kirjutamisel. Nii mõnigi kord on keelenõuandjat usutletud, kas ikka peab endiselt kirjutama punktiga **2002. ja 2003. aastal, 22.–26. märts** või võib punktid ära jätta. Järgarvud tuleb kirjutada punktiga. Teine asi, mida on sageli küsitud, on pealkirjade punktistamine. Pealkirjade järele punkti ei panda.

Mõttekriips

Keelenõuküsija on saanud teada, et sõna *kuni* asemele sobib **mõttekriips**, mitte sidekriips. Seega õige vormistus on: **9.30–15.45, 1999.–2002. aasta, 10–15aastastele** (~ 10–15-aastastele). Nii negatiivse arvu kui ka lahutamise puhul tuleb kasutada mõtte-, mitte sidekriipsu: **–10°; 30 – 10 = 20**. Niisuguses lauses nagu *Klassikaline Eesti liköör – suurepärase maitseelamus nii puhtalt kui ka kokteilides* tuleks mõttekriipsust loobuda ja öeldis välja kirjutada: ***Klassikaline Eesti liköör on suurepärase maitseelamus nii puhtalt kui ka kokteilides.***

Küsimärk

Küsimärk pannakse küsilause järele: *Kas koosolek sai läbi?* Kaudse küsilause järele küsimärki ei panda: *Siinkohal tahakski küsida, miks töö jäi tegemata. Tekib küsimus, kas kõik on ikka korras.* Seesugust pealkirja nagu „*Kuidas teenida miljonit*” võib vormistada ka ilma küsimärgita (mõistetav pikemalt: *sellest, kuidas teenida miljonit*).

Hüüumärk

Hüüumärk sobib lõpetama pöördumist, õnnitlust jms: ***Lp hr Teeorg! Kauneid jõule! Meelde jäävat aastavahetust! Head uut aastat!***

Koolon

Koolon pannakse saatelause ja sellele järgneva otsekõne vahele, nt *Ta ütles sõpradele: „Sel aastal ma enam nii loll ei ole.”* Koolonit pole vaja: *Võtke ühendust aadressil Kalevi 30 või telefonil 627 3412. Kivil on kiri „Puhka rahus”. Kirjutab teemal „Töösuhete eetilisuus Eestis”.*

Kaldkriips

Kaldkriips märgib eri võimalusi. Seda ei sobi kasutada, kui tahetakse näidata, et miski märgib üht ja sama: ***importija ja pakendaja*** (mitte *importija/pakendaja*). Kaldkriips kirjutatakse sõnade vahel tühikuta, fraaside vahel tühikuga: ***ühe-/kahekordne; kr/kg; Kuldnoke 11 / Tedre 8.*** Küsitud on ka ***ja/või*** kasutamise kohta. *ja/või* võib märkida alternatiivi, nt X ja/või Y tähendab X ja Y ning X või Y. Sageli piisab aga emmast-kummast variandist.

(Järgneb)

SIRJE MÄEARU,

Eesti Keele Instituudi keelenõuandja

ÕIGUSTÕLKE TÖÖRÜHMA KOOSOLEKULT

Käesoleva aasta 3. detsembril toimus Justiitsministeeriumis pikema vaheaja järel õigustõlke töörühma koosolek. Osa võtsid **Karmen Vilms** Justiitsministeeriumist, **Hellika Pertel**, **Peter Pedak**, **Riina Martinson** ja **Küllli Marga** Välisministeeriumist ning **Taima Kiisverk** ja **Hille Saluäär** Eesti Õiguskeele Keskusest.

Õigustõlke töörühm loodi Eesti Õigustõlke Keskuse, praeguse Eesti Õiguskeele Keskuse eelkäija eestvõttel juba 2001. aastal. Töörühm, mis toona käis koos pisut teistsuguses koosseisus, pidas 2001. ja 2002. aastal kokku kolm koosolekut. Töörühma põhiülesandeks seati välislepingute tõlkimise ühtlustamine.¹

Vahepealne pikk paus töörühma tegevusse tekkis sellest, et keskus pühendus viimastel aastatel peamiselt Euroopa Liidu õigusaktide tõlkimisele ja välislepingud sattusid tööplaani juhuslikult.

Praeguseks on välislepingute tõlkimine saanud Eesti Õiguskeele Keskuse üheks põhiülesandeks. Seega on nüüd aeg ja võimalus ka tõlgete terminikasutust paremini koordineerida.

3. detsembri koosolekul räägiti peajasjalikult neist küsimustest, mis jäid lahendamata välislepingute tõlkimise juhendis, mida sama töörühm oli sellesisulise artikli kirjutamise käigus arutanud.² Üles kerkis ka uusi küsimusi.

Koosolekul oli kõne all vajadus välislepingute tõlke- ja toimetamistavasid kooskõlastada, sest enne välislepingu ilmumist Riigi Teatajas puutub tekstiga kokku päris suur hulk ametnikke. Õiguskeele töörühm on foorum, kus need juhised ja nõuanded läbi arutada.

Koosolek lahkas järgmisi tõlkeprobleeme.

agreement

Leiti, et mõlemad vasted – *leping ja kokkulepe* – on sobivad. Ei saa soovitada *agreement*’i tõlkimist ainult ühe vastega, küll aga peab tõlkimisel jälgima, kuidas on sama teemat käsitlevate lepingute pealkirju varem tõlgitud, ja kasutama sama terminit. Seega korraldi „Välislepingute tõlkimise juhtnõuades” juba antud soovitus.

¹ Töörühma tegemiste kohta vt täpsemalt www.legaltext.ee/et/andmebaas/ava.asp?m=072.

² Vt **H. Saluäär**. Välislepingute tõlkimise juhtnõue. – Õiguskeel nr 4/2004.

ratification, acceptance, approval and accession

Välislepingute jõustamistingimuste artiklites kordub tarind *ratification, acceptance, approval and accession*. Enamasti on see tõlgitud: *ratifitseerimine, vastuvõtmine, kinnitamine ja heakskiitmine*. Need terminid on kasutusel ka kehtivas välissuhtlemisseaduses. Kuid *approval* on sessamas kontekstis mitmetes konventsioonides tõlgitud ka *heakskiitmiseks*.

Selles konstruktsioonis on kaks probleemi:

1. On tekste (nt Viini konventsioon), kus lisandub viies termin: *official confirmation*, mille loomulik tõlkevaste on *ametlik kinnitamine*. See aga viib loogilise, ent väärä järelduseni, et *approval – kinnitamine* on ebaametlik.
2. SOLAS-e konventsiooni VIII artiklis on lause: *Amendments adopted in accordance with subparagraph (iv) of this paragraph shall be communicated by the Secretary-General of the Organization to all Contracting Governments for acceptance*. Terminoloogilise järjekindluse huvides tuleks tõlkida *vastuvõetud muudatused tuleb vastu võtta*.

Olles kaalunud mitmeid põhjendusi, otsustati muuta varem kehtinud tõlkesoovitust ja tõlkida *ratification, acceptance, approval and accession* edaspidi: ***ratifitseerimine, heakskiitmine ja ühinemine*** ehk täpsemalt, tõlkida nii *acceptance* kui ka *approval* ühe, kõige loogilisema tõlkevastega *heakskiitmine*. Välisministeerium on niiviisi juba teinud ja sellesisulise parandusettepaneku Riigikogu menetluses olevasse välissuhtlemisseaduse eelnõu kohta esitanud.

scope, field of application, scope of application

Eesti seadustes tehakse vahet *rakendamisala, kohaldamisala* ja *reguleerimisala* vahel,³ kuid üksühene vastavus nimetatud ingliskeelsete ja eestikeelsete terminite vahel puudub. Otstarbekas oleks konventsioone tõlkides jääda ühe tõlkevaste, nt *kohaldamisala*, juurde. Samas võib olla olukordi, kus sisuliselt on täpsemad *reguleerimisala* või *rakendusala*.

signature without reservation as to ratification/signature not subject to ratification/ signature with reservation as to ratification/signature subject to ratification

Need välislepingute jõustamissätetes tihti korduvad konstruktsioonid otsustati tõlkida eesti keelde ühe malli järgi: vastavalt *allakirjutamine ratifitseerimistingimusega* ja *allakirjutamine ratifitseerimistingimusega*.

ühelt poolt ja teiselt poolt

Paljude välislepingute, eriti Euroopa Liidu õiguse raames tõlgitavate lepingute pealkirjades kordub konstruktsioon *of the one part (on the one hand) and of the other part (on the other hand)*.

³ Normitehnika käsiraamat. Tallinn 2004, lk 33–35.

Näiteks:

*Council Decision of 15 November 1999 concerning the conclusion of a Protocol on veterinary matters supplementing the Agreement between the European Community, **of the one part**, and the Government of Denmark and the Home Government of the Faroe Islands, **of the other part**.* See tuleks tõlkida järgmiselt: nõukogu otsus, 15. november 1999, mis käsitleb veterinaarküsimustealase protokolliga sõlmimist, mis täiendab **ühelt poolt** Euroopa Ühenduse ja **teiselt poolt** Taani valitsuse ja Fääri saarte kohaliku valitsuse vahelist lepingut.

Ühelt poolt ja teiselt poolt tundub eesti keeles ületäpsustamisena, mis muudab teksti mõistmise raskemaks. Selline täpsustamine võib aga olla otstarbekas juhul, kui lepingupartnereid on kummalgi pool rohkem kui üks, nagu oli esitatud näites. Tõlkijad ja juristid-lingvistid Euroopa Liidu institutsioonide juures järgivad tava anda see tarind tõlkes edasi nii nagu kõigis teistes Euroopa Liidu ametlikes keeltes. Kui aga lepingupooli ongi ainult kaks, näiteks Eesti Vabariik ja Läti Vabariik, siis on *ühelt poolt ja teiselt poolt* lisamine tõepoolest kohatu.

Töörühm leidis, et välislepingute tõlkimise juhtnõore ja õigustõlke töörühma otsuseid on vaja tutvustada riigiasutustele, kes välislepingute tõlkimise ja toimetamisega tegelevad, ja läkitada ka Euroopa Liidu institutsioonide eesti tõlkerühmadele.

Väljendati muret selle pärast, et õiguskeelekeskuses tõlgitud ja toimetatud tekstid, mille keskus neid tellinud ministeeriumi eksperdile ülevaatamiseks saadab, satuvad tihti vaid ministeeriumi keeleteoimetaja lauale, ehkki adekvaatse terminikasutuse üle saab otsustada üksnes selle ala spetsialist.

Eesti Õiguskeele Keskus avaldab need juhtnõõrid ja koosoleku otsused oma kodulehel. Õigustõlke töörühmale saab esitada ka välislepingute tõlkimisega seotud üldisi, s.o eelkõige korduskeelendeid puudutavaid küsimusi aadressil ott@legaltext.ee.

HILLE SALUÄÄR,
õiguskeelekeskuse toimetaja

ASUTATI EESTI JURISTIDE LIIDU EUROOPA ÕIGUSE ÜHENDUS

Euroopa õiguse huvilistel on põhjust rõõmustada, sest hiljuti asutati ka Eestis Euroopa õiguse ühendus. Selle eesmärk on aidata kaasa Euroopa õiguse tutvustamisele Eestis, korraldada konverentse ja seminare, toetada teadusuuringuid Euroopa õiguse valdkonnas ning arendada koostöösuhteid teiste erialaühendustega, nagu Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, Eesti Euroopa Ühenduste Uuringute Assotsiatsioon EECSA jt.

Eesti Juristide Liidu Euroopa Õiguse Ühenduse esimeheks valiti *dr. iur.* **Julia Laffranque** (Riigikohtu kohtunik) ning aseesimeheks *dr. iur.* **Anneli Albi** (EL-i õiguse õppejõud Kenti ülikoolis Inglismaal). Juhatusse kuuluvad LL.M. **Madis Ernits** (õiguskantsleri asetäitja-nõunik), **Maris Ilves** (Justiitsministeeriumi Euroopa Liidu talituse juhataja) ning *dr. iur.* **Kristi Land** (Välisministeeriumi atašee).

Vastloodud ühendus kuulub Euroopa Õiguse Rahvusvahelisse Föderatsiooni, mida tuntakse prantsuskeelse lühendi FIDE (Fédération internationale pour le droit européen) kaudu.¹ FIDE ühendab Euroopa õigusega tegelevaid juriste kõikidest Euroopa Liidu liikmesriikidest, nii õigusteadlasi, kohtunikke, advokaate kui ka teisi tegevjuriste.

FIDE tegevuse keskmeks on iga kahe aasta tagant toimuv konverents, mis on kujunenud üheks suuremaks ja kõrgetasemelisemaks Euroopa Liidu õiguse juriste koondavaks ürituseks. Euroopa Liidu õigusega tegelejate jaoks on see tähtsündmus, mida pikisilmi oodatakse, mille materjale innukalt tsiteeritakse, kus intensiivselt suheldakse ja kontakte sõlmitakse. Esimene konverents peeti 1961. aastal Brüsselis. Põhiteemaks oli konkurentsiõigus.

Konverentsi korraldamine roteerub liikmesriikide vahel. Seega ei ole välistatud, et tulevikus leiab see aset ka Eestis. Sellisel juhul külastaks meid korraga ligi tuhat Euroopa Liidu õiguse eksperti üle kogu maailma. Tänavu juunis toimus konverents Dublinis. See oli eriline kolmel põhjusel. Esiteks seetõttu, et Iirimaa oli samal ajal Euroopa Liidu eesistujamaa. Teiseks seetõttu, et Euroopa Liit oli just äsja kümne uue liikmesriigi võrra laienenud, mistõttu oli konverentsil väga palju uusi osalejaid. Kolmandaks seetõttu, et hiljuti oli valmis saanud Euroopa põhiseaduse lepingu eelnõu. Järgmine FIDE konverents on kavas korraldada 2006. aastal Küprosel. Eesti ühendus loodab, et FIDE liikmesus võimaldab ka Eesti juristidel FIDE

¹ Kahjuks on FIDE koduleht alles loomisel, kuid viimasel ajal on iga konverentsi tarbeks koostatud seda konverentsi tutvustav koduleht. Viimase, Dublinis 2.–5. juunini 2004 toimunud FIDE konverentsi materjalid on arvutivõrgus kättesaadavad aadressil <http://www.fide2004.org/>. FIDE kohta vt ka **J. Laffranque**. Lojaalsuse põhimõtte Euroopa Liidus ja selle mõju Eestile. – *Juridica* 2001, nr 9, lk 616–625.

konverentsi kohta paremini infot saada ja sellest kergemini osa võtta, sest konverentsi osalustasu on kahjuks liiga kõrge isegi FIDE Eesti ühenduse liikmetele mõeldud soodushinnaga. Liikmesriikide delegatsioonide kõrval osaleb konverentsil tavaliselt ka suurearvuline delegatsioon Euroopa Kohtu kohtunikke, Euroopa Komisjoni ametnikke ning esindajaid teistest Euroopa Liidu institutsioonidest. Konverentsidel käsitletakse paralleelselt kolme teemat, millest üks on tingimata konkurentsioigus. Teised teemad sõltuvad sellest, mis küsimused on Euroopa Liidu õiguses parasjagu aktuaalsed. Sel aastal olid need migratsiooni- ja kriminaalõigus. Teemade kohta saadetakse liikmesriikide ühendustele küsimustik. Selle alusel koostavad liikmesriigi vastava valdkonna asjatundjad Euroopa Liidu õiguse ja oma riigi õiguse võrdleva ülevaate. Tänavu esitas selle esimest korda ka Eesti. Kõik ülevaated avaldatakse kogumikes, mida viimati publitseeris mainekas Cambridge'i ülikooli kirjastus. Konverentsi materjal on kättesaadav ka arvutivõrgus.² Seda materjali kasutavad oma töös Euroopa Liidu institutsioonid ja seetõttu on FIDE konverentsil aktiivselt osaledes võimalik anda ka oma panus Euroopa Liidu õiguse arendamisse.

Eesti Juristide Liidu Euroopa Õiguse Ühendusega tehti algust Eesti õigusteadlaste päevadel, mis toimusid 21. ja 22. oktoobril Tartus. Seal esines Soome FIDE president Matti Kauppi, kes tutvustas Soome juristide kogemusi FIDE töös. Ühendus on äratanud huvi nii teoreetikute kui ka praktikute hulgas. Seetõttu püütakse anda endast parim vastamaks lootustele ja pakkumaks oma tegevusega huvi nii akadeemilistes ringkondades kui ka tegevjuristidele. Samas ei tohi unustada tavakodanikke, kelle teadmised Euroopa Liidu õigusega kaasnevatest õigustest ja vabadustest vajavad kindlasti täiendamist.

Ühenduse lähematest plaanidest on olulisim konverentsi korraldamine Euroopa põhiseaduse lepingu teemal. Ühendus kavatseb aktiivselt osa võtta ka Euroopa põhiseaduse lepingu juriidilise analüüsi koostamisest ning põhiseaduse lepingu laiemast tutvustamisest. Samuti on plaanis abistada ja osaleda nii koolitajana kui ka koolitatavana Euroopa Liidu õigust käsitlevate koolituste korraldamises. On ju Euroopa Liidu õigus nii dünaamilises arengus, et sellega kursis olemiseks peab end pidevalt täiendama. Uuritakse sedagi, millised on võimalused viia ühenduse liikmeid, Euroopa Liidu õigust õppivaid andekamaid tudengeid ja teisi huvilisi tutvuma Euroopa Liidu institutsioonidega ning neis töötavate Eesti juristidega Brüsselis, Luxembourgis ja Strasbourgis.

Üks võimalik tegevussuund on teabevahetus, vajaduse korral ka Euroopa Liidu õiguse alane nõustamine, sest ühendus kavatseb parimal võimalikul viisil ühitada Eestis ja väljaspool Eestit toimiva Euroopa Liidu õiguse kompetentsi. Kui võrd Euroopa Liidu õigus on Eesti juristide enamikule, rääkimata mittejuristidest, suhteliselt uus valdkond ning on pärast Eesti Euroopa Liiduga ühinemist muutumas järjest olulisemaks, siis piisab teinekord sellestki, kui juhtida tähelepanu allikatele, kust on võimalik ühele või teisele küsimusele kõige paremini vastust saada.

² Arvutivõrgus kättesaadavad: <http://www.fide2004.org>; <http://www.fide2002.org>.

Ühendus tegutseb Eesti Juristide Liidu struktuuris. See on mõlema jaoks otstarbekas ja loodetavasti elujõuliseks kujunev koostöö, mille kaudu Eesti Juristide Liit tagab ühenduse tegutsemiseks vajaliku infrastruktuuri ning administratiivse ja rahalise toetuse, võimaldades organisatsioonidel keskenduda sisulisele tööle. Euroopa Õiguse Ühendus aitab aga täiendada Eesti juristide teadmisi Euroopa Liidu õigusest. Peale Euroopa õiguse ühenduse tegutsevad Eesti Juristide Liidu raames teisedki ühingud, näiteks ettevõtlusjuristide ühing, mis on Euroopa Ettevõtlusjuristide Organisatsiooni liige.

Huvilised on oodatud vastloodud ühinguga ühinema Eesti Juristide Liidu kodulehe kaudu (<http://www.juristideliit.ee>). Lähemat informatsiooni on valmis jagama ka Eesti Juristide Liidu Euroopa Õiguse Ühendus (telefon: 6314466, e-post: ejl@juristideliit.ee, märksõna Euroopa õiguse ühendus).

Teretulnud on kõik ettepanekud Eesti Euroopa Õiguse Ühenduse edasiste tegevussuundade kohta.

Euroopa Õiguse Ühenduse nimel
dr. iur. **ANNELI ALBI**,
dr. iur. **JULIA LAFFRANQUE**

UUSI SEADUSNIMETUSTE LÜHENDEID

Viimane soovituslik seadusnimetuste lühendite loetelu ilmus Õiguskeeles nr 3/2004. Terviklik loetelu lühenditest on kättesaadav Justiitsministeeriumi veebilehel aadressil: <http://www.just.ee/index.php3?cath=6140>.

X Riigikogu täiskogu sügisistungjärgul vastu võetud seadustest vajavad pealkirjalühendit järgmised viis:¹

elektroonilise side seadus	–EISS ²
loovisikute ja loomeliitude seadus	–LLS
meditsiiniseadme seadus	–MSS
märgukirjale ja selgitustaotlusele vastamise seadus	–MSVS ³
nimeseadus	–NS

¹ Ülejäänud vastuvõetud seadused on varasemate kordusväljaanded, millel lühend olemas.

² Jõustub 01.01.2005 ning tunnistab kehtetuks telekommunikatsiooniseaduse (TeleKS) ja kaabelleviseaduse (KaabelLS).

³ Jõustus 10.12.2004 ja tunnistab kehtetuks avaldustele vastamise seaduse (AVS).